3de vergadering

Donderdag 23 september 1999

Aanvang 10.15 uur

Voorzitter: Van Nieuwenhoven

Tegenwoordig zijn 149 leden, te weten:

Van den Akker, Albayrak, Apostolou, Van Ardenne-van der Hoeven, Arib, Atsma, Augusteijn-Esser, Bakker, Balemans, Balkenende, Barth, Van Beek, Belinfante, Van den Berg, Biesheuvel, Bijleveld-Schouten, Blaauw, Van Blerck-Woerdman, Blok, De Boer, Van Bommel, Bos, Brood, Buijs, Bussemaker, Van de Camp, Cherribi, De Cloe, Cornielje, Crone, Dankers, Van Dijke, Dijksma, Dijkstal, Dittrich, Van den Doel, Duijkers, Duivesteijn, Eisses-Timmerman, Essers, Eurlings, Feenstra, Geluk, Van Gent, Van Gijzel, Giskes, Gortzak, De Graaf, De Haan, Halsema, Hamer, Harrewijn, Van Heemst, Hermann, Herrebrugh, Hessing, Hillen, Hindriks, Van der Hoek, Hoekema, Van der Hoeven, Hofstra, De Hoop Scheffer, Kalsbeek-Jasperse, Kamp, Kant, Karimi, Klein Molekamp, Van der Knaap, Koenders, Kortram, Kuijper, Lambrechts, Leers, Luchtenveld, Marijnissen, E. Meijer, Th.A.M. Meijer, Melkert, Middel, Van Middelkoop, Mosterd, Nicolaï, Niederer, Van Nieuwenhoven, Noorman-den Uyl, Oedayraj Singh Varma, Oplaat, Örgü, Oudkerk, Van Oven, Passtoors, Patijn, Poppe, Rabbae, Ravestein, Rehwinkel, Reitsma, Remak, Van 't Riet, Rietkerk, Rijpstra, Rosenmöller, Ross-van Dorp, Rouvoet, Santi, Scheltema-de Nie, Schimmel, Schoenmakers, Schreijer-Pierik, Schutte, Smits, Spoelman, Van der Staaij, Van der Steenhoven, Stellingwerf, Stroeken, Swildens-Rozendaal, Terpstra, Timmermans, Udo, Valk, Ter Veer, Te Veldhuis, Vendrik, Verbugt, Verburg, Verhagen, Visser-van Doorn, Van der Vlies, Van Vliet, Voorhoeve, M.B. Vos, O.P.G. Vos, Voûte-Droste, De Vries, Waalkens, Wagenaar, Van Walsem, Weekers, Weisglas, Van Wijmen, Wijn, Wilders, De Wit, Witteveen-Hevinga, Van Zijl, Zijlstra en Van Zuijlen,

en de heren Kok, minister-president, minister van Algemene Zaken, Peper, minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Korthals, minister van Justitie, Hermans, minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, Zalm, minister van Financiën, De Grave, minister van Defensie, Pronk, minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, mevrouw Netelenbos, minister van Verkeer en Waterstaat, mevrouw Jorritsma-Lebbink, vice-minister-president, minister van Economische Zaken, de heren Brinkhorst, minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, K.G. de Vries, minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, mevrouw Borst-Eilers, vice-minister-president, minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, mevrouw Herfkens, minister voor Ontwikkelingssamenwerking, de heren Van Boxtel, minister voor Grote Steden- en Integratiebeleid, G.M. de Vries, staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Benschop, staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, Cohen, staatssecretaris van Justitie, mevrouw Adelmund, staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, de heren Van der Ploeg, staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, Vermeend, staatssecretaris van Financiën, Van Hoof, staatssecretaris van Defensie, Remkes, staatssecretaris van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, mevrouw J.M. de Vries, staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat, de heer Ybema, staatssecretaris van Economische Zaken, mevrouw Faber, staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, de heer Hoogervorst, staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, mevrouw Verstand, staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, en mevrouw Vliegenthart, staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

□

De **voorzitter**: Ik deel aan de Kamer mede, dat zijn ingekomen berichten van verhindering van de leden:

Timmermans en Valk, wegens verblijf buitenslands, voor de ochtend- en de middagvergadering.

Deze berichten worden voor kennisgeving aangenomen.

Aan de orde is de voortzetting van:
- **de algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2000 (26800, nr. 1).**

(Zie vergadering van 22 september 1999.)

De **voorzitter**: Door mij zijn schriftelijke antwoorden ontvangen van de minister-president op vragen, gesteld in eerste termijn. Deze antwoorden zullen worden opgenomen in een bijvoegsel bij de Handelingen van deze vergadering. Zij worden op dit moment voor u allen gekopieerd en daarna in de zaal uitgedeeld.

(Het bijvoegsel is opgenomen aan het eind van deze editie.)[1]

De heer Kok, minister-president

De beraadslaging wordt hervat.

□

Minister **Kok**: Mevrouw de voorzitter! Ik dank de Kamer voor de inbreng gisteren in eerste termijn. Ik zal met genoegen namens het kabinet het naar voren gebrachte naar vermogen van een antwoord trachten te voorzien, onder verwijzing naar de schriftelijke antwoorden die hedenmorgen aan de Kamer zijn gezonden. U noemde ze al.

Ik zal heel kort aangeven hoe ik mijn antwoord ongeveer wil opbouwen. Na enkele algemene inleidende opmerkingen ga ik in op enkele aspecten verband houdend met de publieke verantwoordelijkheid en de verantwoordelijkheid van de burger in een vitale civil society, en hiermee samenhangend de zorg voor het publieke domein. Daarna zal ik enkele woorden wijden aan de zorg voor een samenleving waarin mensen zich voldoende veilig en vrij kunnen voelen. Vervolgens ga ik in op enkele belangrijke onderwerpen medisch-ethische vraagstukken betreffend, het buitenlands beleid en veiligheidsbeleid, het blok ruimtelijke ordening, milieu en kennis, en daarna werk, sociale zekerheid en zorg, nog niet betreffend de vragen, opmerkingen en voorstellen uit de Kamer over het financieel-economische kader dat in onze begroting is vastgelegd. Daarmee wil ik proberen af te ronden. Ten slotte zal ik een korte doorkijk geven naar de komende jaren, waaronder de voorbereiding van het belastingstelsel voor de 21ste eeuw. Het is mogelijk dat ik in de aanloop van mijn betoog al enkele opmerkingen maak die er aanleiding toe geven om boter bij de vis te vragen, in de zin van de vraag welke voorstellen van financiële aard vanuit de Kamer wel of niet worden overgenomen. De antwoorden daarop wil ik echter zoveel mogelijk groeperen rondom de afronding van mijn betoog.

In de Troonrede is een korte karakteristiek gegeven van de eeuw die nu bijna achter ons ligt. Ik zal deze niet herhalen en mij met enkele opmerkingen kort tot de jaren negentig beperken. Mij staat nog scherp in het geheugen gegrift hoe in het begin van deze jaren uiterst pijnlijke ingrepen nodig waren om de openbare financiën gezond te krijgen en de voorwaarden voor duurzaam werkgelegenheidsherstel te scheppen. Het is in het licht van dit nog maar recente verleden echt wat gemakkelijk om te zeggen dat dit kabinet en het vorige slechts profiteren en hebben geprofiteerd van de rugwind van een meezittende conjunctuur. Hierover wordt in de Bondsrepubliek Duitsland heel anders gedacht.

Wanneer ik nu spreek over investeringen in onze sociale infrastructuur en kennisinfrastructuur en over de kwaliteit van de samenleving, is het goed om voor ogen te blijven houden dat overheidsfinanciën die op orde zijn, en een gunstige ontwikkeling van de werkgelegenheid hiervoor noodzakelijke voorwaarden scheppen. Deze complementariteit is en blijft van essentieel belang. Voor het bewaren van samenhang in onze samenleving is een sterk sociaal-economisch draagvlak nodig, ook in de volgende eeuw.

De structurele vragen waarvoor het kabinet staat, vragen om structurele reacties, die verder reiken dan een begrotingsjaar. Of het nu gaat om de problemen van de grote steden, de inpassing van de mobiliteit, de aanpassing van ons onderwijs aan de eisen van de informatiemaatschappij of het belastingstelsel voor de 21ste eeuw, de cyclus van het daarvoor nodige beleid van voorbereiding tot uitvoering overspant altijd meer dan een jaar en soms zelfs meer dan een kabinetsperiode.

Vooral de beleidssamenhang door de jaren heen, waarin richtinggevende keuzes van het kabinet tot uitdrukking komen, wil ik benadrukken. De kwaliteit van het beleid is gediend met samenhang en consistentie door de jaren heen. Een herkenbaar beleid schept vertrouwen.

De uitdagingen waarvoor het kabinet zich ziet gesteld blijven groot. Zij zijn tevens inspirerend. Een samenleving van geëmancipeerde burgers, die in meerderheid steeds beter geschoold en opgeleid zijn, die kennis kunnen nemen van wat zich elders afspeelt en die zich vertrouwd maken met de grote mogelijkheden van de informatiemaatschappij, is veeleisend. Zij stelt terecht hoge en steeds hoger wordende eisen aan ons openbaar bestuur. Wanneer in het private domein de normen die aan de onderlinge communicatie van bedrijven en burgers worden gesteld, in termen van kwaliteit en snelheid hoger worden, zal de overheid in haar verkeer met de burgers ten minste hetzelfde niveau moeten nastreven. Als de dienstverlening in de private sfeer geen wachtkamers meer kent, dan zullen die ook in de publieke sfeer moeten verdwijnen. De kwaliteit van voorzieningen waarvoor de overheid van oudsher

aansprakelijk wordt gehouden, zal moeten mee evolueren met de eisen van de samenleving en de nieuwe mogelijkheden die wetenschap en technologie bieden. Dat geldt voor het onderwijs, maar niet minder voor de gezondheidszorg, de infrastructuur en de kwaliteit van onze natuurlijke omgeving. De dynamiek van onze omgeving blijft ons voor nieuwe opgaven en uitdagingen stellen. Daarbij moeten wij onszelf blijven voorhouden dat de goede oplossingen van eergisteren of zelfs van gisteren vandaag nauwelijks voldoende zijn en morgen tekort kunnen schieten. Het gaat dus om twee trefwoorden: kwaliteit en dynamiek.

Er is gesproken over een spanning in onze samenleving tussen hen die kunnen blijven deelnemen aan een dynamische economie en die de vruchten van de groeiende welvaart kunnen plukken en hen die om welke reden dan ook achterblijven en veroordeeld lijken tot een bestaan zonder vooruitzichten aan de marge van onze samenleving. Ik wil met de grootst mogelijke klem benadrukken dat het kabinet zo'n spanning juist wil tegengaan. Het gaat om perspectief om mee te kunnen profiteren van groeiende werkgelegenheid en om het vooruitzicht om te wonen in buurten met goede scholen waar kinderen onbezorgd buiten kunnen spelen en waar men zich van de nodige zorg verzekerd weet. Kortom, het gaat om het scheppen van kansen voor alle burgers om volwaardig te kunnen deelnemen aan de samenleving in al haar facetten. Ook hierin zijn wij in Nederland terecht veeleisend. De uitdagingen waarvoor wij staan, zijn niet uniek in die zin dat zij alleen voor Nederland zouden gelden. Zij doen zich overal in de wereld voor. Het vinden van een balans tussen de dynamiek van de mondiale economie en het bewaren van de samenhang binnen de nationale en ook lokale samenleving stelt bijzondere opgaven. Wij zullen ons ervan rekenschap moeten geven dat de oplossing ervan niet alleen naar onze maar ook steeds meer naar internationale maatstaven zal worden beoordeeld. Uitdagend om in te werken, aantrekkelijk om in te wonen, zekerheid, veiligheid en perspectief voor burgers die zich betrokken weten bij elkaar en de publieke zaak; naar zo'n Nederland streeft het kabinet. Dat is bedoeld met investeren in de kwaliteit van de samenleving. Daar zullen wij beter in slagen wanneer wij de handen ineenslaan. Daar wordt ons land nooit slechter van.

Bijna alle geachte afgevaardigden hebben gesproken over het thema verantwoordelijkheid en verantwoordelijkheidsverdeling: verantwoordelijkheid van de overheid, verantwoordelijkheid van de burger. Het ging over het nemen van verantwoordelijkheid, het aanspreken op verantwoordelijkheid en verantwoording afleggen. In de bijdragen werden duidelijk eigen accenten gelegd waarin het gedachtegoed van de diverse politieke stromingen zeer herkenbaar was. Door alle verschillen heen meen ik echter een breder gevoelde onderstroom waar te nemen van hernieuwde aandacht voor de plaats, de functie en de kwaliteit van het publieke domein. Meer in concreto gaat het daarbij om vragen, zoals: hoe kan het vertrouwen in de overheid worden versterkt, waarop kan de overheid worden aangesproken, hoe kan de burger zijn vrijheid beleven en tevens ook op zijn verantwoordelijkheid worden aangesproken? De regering levert aan dit debat gaarne een bijdrage. De nota Vertrouwen in verantwoordelijkheid, die op de derde dinsdag van september, twee dagen geleden, aan het parlement is aangeboden, geeft de visie van de regering met betrekking tot de overheid en de ministeriële verantwoordelijkheid weer. De omvang van de ministeriële verantwoordelijkheid zelf staat daarbij voor de regering niet ter discussie. Dat heb ik duidelijk gemaakt in een begeleidende brief bij antwoorden op vragen van leden van de Kamer. Ik ga ervan uit dat in het debat over de nota Vertrouwen in verantwoordelijkheid uitgebreid op de analyse en op de aangegeven richtingen om tot oplossingen en verbeteringen te komen, zal worden ingegaan. Laat ik nu reeds enkele meer algemene opmerkingen hierover maken.

De ministeriële verantwoordelijkheid begint bij het verschaffen van inlichtingen aan de Kamer, maar houdt ook in dat de minister verantwoording aflegt. De minister stelt het gevoerde beleid ter discussie, verklaart en verdedigt dat, gaat in op wensen, suggesties en kritiek van de Kamer en geeft aan waarom hij, geplaatst voor verschillende alternatieven, de voorkeur geeft aan eigen plannen en voorstellen en in hoeverre daarin wijziging valt aan te brengen. Een minister geeft leiding aan het ministerie en is als zodanig ten volle verantwoordelijk voor het handelen van zijn ambtenaren. De ministeriële verantwoordelijkheid strekt zich allereerst uit tot zijn bevoegdheid – geen bevoegdheid zonder verantwoordelijkheid, zoals het adagium luidt – maar beperkt zich daar niet toe. De verantwoordelijkheid geldt voluit voor alles wat binnen de kring van zijn bevoegdheden ligt. Dus geen verantwoordelijkheid voor de vaststelling van de hoogte van een bepaalde uitkering door een zelfstandig bestuursorgaan, maar wel verantwoordelijkheid voor het structureel functioneren van dat orgaan.

Hiermee is het verhaal niet af. Een minister kan immers meer doen dan zijn bevoegdheden in directe zin mogelijk maken. Hij kan overleg entameren. Er kan aanleiding zijn om uitbreiding van bevoegdheden te overwegen naar aanleiding van misstanden. Een minister kan wetgeving initiëren en zal dat soms of vaak ook moeten. Hiervan te onderscheiden is, zoals ook de heer Dijkstal aangaf, de vraag of de minister het vertrouwen van de Kamer geniet. Ik heb de indruk dat in het debat twee elementen af en toe door elkaar heen lopen, niet gisteren in het debat hier, maar in de algemene gedachtewisseling en in publicaties over dit onderwerp. De vraag of een minister het vertrouwen van de Kamer geniet, is een bij uitstek politieke vraag. Het oordeel daarover berust bij het controlerend orgaan, dat ook verantwoordelijk is voor de wijze waarop het de vertrouwensregel in de praktijk toepast. In de nota Vertrouwen in verantwoordelijkheid worden spanningsvelden gesignaleerd die het goed functioneren van de overheid beïnvloeden. Diverse geachte afgevaardigden hebben hier ook op gewezen. Inderdaad spanningsvelden, soms zelfs tegenstrijdigheden, want er wordt veel tegelijk gevraagd. De overheid wordt geacht terug te treden en ruimte te bieden aan het in vrijheid en verantwoordelijkheid inhoud geven aan die verantwoordelijkheid door burgers. Tegelijkertijd moet de overheid nadrukkelijk aanwezig zijn om burgers tegen allerlei ramp-

spoed, maar ook bij andere gelegenheden te beschermen. De overheid specialiseert zich steeds verder, net als de maatschappij, maar als hoedster van het algemeen belang moet zij oppassen voor verkokering. Een te vergaande verkokering is uit den boze. De overheid dient voorspelbaar te zijn, maar wel in nauw overleg met burgers beleid te formuleren. Zij moet zich dus ook enigszins kwetsbaar in dat overleg opstellen. Ten slotte wordt van de overheid verwacht dat zij een lerende organisatie is, maar fouten mogen niet worden gemaakt. Het functioneren van de overheid moet verder worden verbeterd. Het kabinet doet daarom voorstellen inzake de professionaliteit en de integriteit van het overheidspersoneel. Verder kan in dit kalenderjaar de indiening van een kaderwet ZBO's worden verwacht.

Door verschillende geachte afgevaardigden is gesproken over de eigen verantwoordelijkheid van de burger. De verantwoordelijkheid van de burger betreft zowel normen als waarden. Rechtsregels moeten worden nageleefd om een samenleving leefbaar te houden. Daarin heeft iedere burger een eigen verantwoordelijkheid. Een samenleving heeft samenhang nodig om te kunnen overleven. Dit vereist een gezamenlijk gevoeld en beleefd fundament. Gezamenlijke normen zijn onmisbaar. Er is niets mis mee en alles voor te zeggen dat ook de burger wordt aangesproken op zijn of haar verantwoordelijkheid als deelnemer aan de samenleving.

Dat geldt ook voor de veiligheid. De overheid heeft bij uitstek een verantwoordelijkheid op het punt van de veiligheid en de rechtshandhaving. Om die goed waar te maken, is het nodig dat de burgers hun verantwoordelijkheid op zich nemen om wetten en regels na te leven. Het behoort tot de taak van de overheid om de burger, jong of oud, kind of ouder, daarop aan te spreken. De regering zet zich ervoor in, de veiligheid in ons land te vergroten. Daarvoor zijn in het regeerakkoord, maar ook in aanvulling daarop financiële middelen vrijgemaakt. De kwaliteit en het instrumentarium voor de rechtshandhaving hebben zeer bijzondere aandacht. Belangrijke stappen zijn gezet met het tot stand komen van het integraal veiligheidsprogram, de Wet bijzondere opsporingsbevoegdheden, de Wet herziening gerechtelijk vooronderzoek en de Wet op de politieregisters. Voorts wijs ik op de versterking van de recherche-opleiding ten behoeve van de fraudebestrijding, investeringen om optimaal gebruik te kunnen maken van DNA-onderzoek, versterking van de integriteit openbaar bestuur en verbetering van de informatie- en communicatiemiddelen bij de rechterlijke organisatie. Ik acht het van groot gewicht dat er een continue aandacht is voor een goed evenwicht tussen enerzijds het belang van de samenleving bij de strafrechtelijke rechtshandhaving en anderzijds het belang van de verdachte en de veroordeelde.

Bij het afwegen van de twee genoemde belangen zijn gewichtige grondrechten in het geding, zoals het recht op eerbiediging van de privacy en het recht op informatie. Die rechten zijn echter niet absoluut. Afhankelijk van concrete omstandigheden in het betreffende geval zullen de verschillende grondrechten en de wenselijkheid van het maken van een inbreuk daarop moeten worden gewogen. Die afweging kan naar mijn mening nooit zover gaan, dat mensen met een strafrechtelijk verleden definitief van deelname aan de samenleving worden uitgesloten.

Mevrouw de voorzitter! Bijna alle woordvoerders hebben aandacht gevraagd voor de problematiek van medisch-ethische vraagstukken. De bespreking van vraagstukken van leven en dood vraagt om uiterste zorgvuldigheid en dat geldt evenzeer en nog in sterkere mate voor de wetgeving. De kritische toon van een aantal geachte afgevaardigden spoort aan om het gesprek daarover de komende maanden met grote inzet aan te gaan. Minister Borst en minister Korthals zullen zich daar in het bijzonder voor inspannen. De regering hecht grote waarde aan dat debat. Ik waardeer bijzonder de opmerking van de heer De Hoop Scheffer, die zei: niemand heeft de wijsheid in pacht. Inderdaad, niemand heeft de wijsheid in pacht. Juist daarom is een grondige gedachtewisseling zo waardevol.

In onze samenleving doen zich uiterst gecompliceerde vragen voor, die mede samenhangen met de steeds verder voortschrijdende medische mogelijkheden. Artsen zijn, anders dan in het verleden, in staat om mensen die zijn getroffen door dodelijke ontluisterende ziektes veel langer in leven te houden dan vroeger. Tevens zijn zij in staat om ernstige afwijkingen, die niet of nauwelijks met het leven verenigbaar zijn, reeds voor de geboorte te diagnosticeren. Mensen voelen zich soms gedwongen de arts dringend te vragen om iets te doen wat volstrekt strijdig lijkt met zijn roeping, namelijk leven beëindigen in plaats van leven redden en beschermen. Ik zeg ''strijdig lijkt'', want geleidelijk aan is het besef gegroeid, niet alleen in Nederland, dat het ook de taak van de arts is om lijden te verlichten en dat wanneer het lijden zo ernstig is dat alleen de dood daar een einde aan kan maken, het mogelijk moet zijn dat de arts gewetensvol en na zeer zorgvuldige afweging kiest voor het inwilligen van het verzoek van de patiënt, zonder dat hij daarvoor wordt gestraft.

De regering heeft besloten om het initiatiefwetsvoorstel van een meerderheid van de Kamer over te nemen en als eigen voorstel bij de Kamer in te dienen. In het regeerakkoord zijn daarover afspraken gemaakt en in het debat over de regeringsverklaring en daarna is daarover met de Kamer gesproken.

Betekent dit nu dat de lijn van het kabinet is om steeds de praktijk te volgen en te codificeren, zoals de heer De Hoop Scheffer suggereert, of dat het kabinet de weg vrijmaakt om naar eigen inzicht te beschikken over eigen of andermans leven of dood, zoals de heer Schutte veronderstelt? Geenszins. De overheid moet in dit soort moeilijke kwesties wel degelijk een normatief kader stellen, ruimte geven waar zij dat moreel verantwoord acht, en grenzen trekken waar zij dat nodig vindt. Het kabinet hanteert daarbij de volgende uitgangspunten.

Het eerste is dat kwetsbaar leven beschermd dient te worden. Levensbeëindiging van iemand die daar niet zelf dringend om heeft verzocht, dient strafbaar te blijven. Het oordeel om al dan niet te vervolgen blijft aan de officier van justitie. In die gevallen wordt het strafrecht geenszins op afstand gezet, zoals de heer Van Dijke in het algemeen opmerkte.

Het tweede uitgangspunt is dat levensbeëindiging op verzoek nooit een automatisme mag zijn. De arts moet serieus nagaan of er mogelijkheden zijn om het lijden draaglijk te maken. Juist bij een verzoek van een

patiënt om euthanasie is het van het grootste belang erop te letten dat alle noodzakelijke zorg aan de patiënt wordt gegeven, zodat de vraag niet voortkomt uit angst of eenzaamheid. Optimale zorg, ook in de laatste fase van het leven, is een integraal deel van de gezondheidszorg. Van terughoudendheid zoals de heer De Hoop Scheffer bedoelde, is hierbij geen sprake.

Minister Borst heeft een aantal belangrijke maatregelen genomen om intensivering en verbreiding van palliatieve zorg, de zorg die gericht is op het verminderen van pijn en lijden bij ongeneeslijke ziekten, mogelijk te maken. Intensivering van palliatieve zorg is vooral een zaak van beter toepassen en zo nodig verbeteren van de in ruime mate in Nederland aanwezige deskundigheid. Los van palliatieve zorg voor ernstig zieken is een andere belangrijke morele opgave kwalitatief verantwoorde langdurige verzorging voor eenieder die dat nodig heeft. Niet voor niets kent het kabinetsbeleid de zorg voor ouderen en gehandicapten als hoge prioriteit.

Het derde uitgangspunt van het kabinet bij dit zo gevoelige en belangrijke onderwerp is dat levensbeëindigend handelen door artsen niet in het geniep dient te geschieden, zoals elders in Europa soms wel gebeurt. Openheid, melding en toetsing zijn geboden. De samenleving moet kunnen controleren of artsen handelen binnen het normatief kader dat ik op hoofdlijnen schetste.

Naast voorstellen op het terrein van levensbeëindiging heeft het kabinet aan de Kamer een voorstel voorgelegd over het gebruik van foetaal weefsel in de geneeskunde. Binnenkort zal ook een voorstel over het omgaan met menselijke embryo's naar de Raad van State worden gezonden. In die wetsvoorstellen worden grenzen gesteld aan het medisch handelen, uitgaande van respect voor menselijk leven in wording, dat noopt tot een zorgvuldige afweging van gezondheidsbaten en morele lasten. Ook hier is er geen sprake van het volgen van de praktijk, maar wordt een helder normatief kader gesteld voor die praktijk.

Voorts wil ik ingaan op de vraag van de heer Schutte hoe het kabinet waarmaakt dat het uit de buurt blijft van het hellend vlak. De stap naar het hellend vlak wordt altijd voorkomen door grenzen te stellen. Het argument van het hellend vlak wordt niet zelden geboren uit onvermogen grenzen te stellen.

De heer **Van der Vlies** (SGP): Voorzitter! Ik dank de minister-president voor zijn beschouwing en voor het feit dat hij dit een belangrijk en subtiel onderwerp vindt, in de zin dat wij er uiterst genuanceerd mee moeten omgaan. Dat is ook de inzet van mijn fractie; geen misverstand daarover. Als de minister-president echter zegt dat de overheid op dit punt wel degelijk een normatief kader dient te hebben en te houden en als daarnaast de ontwikkeling van die norm wordt gelegd – die ontwikkeling is er de laatste tien, vijftien, twintig jaar onmiskenbaar – dan is mijn vraag waar de ankerplaats van die norm en het besef van die norm ligt. Ligt die ankerplaats in de samenleving, zoals die zich ontwikkelt? Of is er nog iets anders wat bij vraagstukken van leven en dood wezenlijk is? Kunnen wij dit in handen leggen van de samenleving, de ontwikkeling en de cultuur of is er nog iets anders?

Minister **Kok**: Ik meen in mijn betoog te hebben aangegeven dat dit niet in handen van de samenleving wordt gelegd. Het aangeven van een normatief kader is een verantwoordelijkheid van de wetgever. Het inhoud geven aan de verantwoordelijkheid van alle betrokkenen om binnen het normatieve kader tot keuzen en beslissingen te komen, is toevertrouwd aan velen die in onze samenleving een belangrijke rol vervullen en die hun afwegingen uiterst gewetensvol maken. Het is dus allesbehalve een kwestie van ''in de samenleving leggen''. Het is, met inachtneming van de door mij gehanteerde uitgangspunten, een kwestie van keuzen maken, grenzen stellen en daarmee helderheid creëren in plaats van denken dat iets niet kan en dan achter je rug toch dingen laten gebeuren die veel erger zijn.

De heer **Van der Vlies** (SGP): Grenzen stellen betekent in de praktijk ook grenzen verleggen. De wetsvoorstellen zoals die nu bij ons terecht zijn gekomen, worden immers onder andere gemotiveerd met de overweging dat de praktijk zich niet geheel conform de letter van de norm heeft ontwikkeld, waardoor de norm aanpassing – sommigen zeggen aanscherping; anderen, onder wie ikzelf, zeggen verruiming – behoeft. Dat spanningsveld is van principiële betekenis, waardoor ik vooralsnog toch staande houd dat de ontwikkeling in de samenleving – met alles erop en eraan en met overigens alle achting voor degenen die met elkaar vorm geven aan die ontwikkeling – op dit essentiële punt min of meer leidraad is van de wetgeving. De nu getrokken grens is ongeveer tien jaar geleden betwist in dit huis. Toch passen wij die grens nu aan; wij staan althans op het punt om dat te doen. De SGP-fractie vraagt of wij dat proces wel kunnen dragen. Willen wij daarvoor de verantwoordelijkheid dragen? Ja, dat doen we; dat ontgaat mij natuurlijk niet, maar wij moeten elkaar scherp voorhouden dat dit zo wezenlijk is dat het eigenlijk niet zo kan. Dat is de essentie en als dit belangrijk is, vind ik het verbazingwekkend dat de Troonrede – ik ga hier niet over de Troonrede discussiëren, want daar gaat een ander over en niet ik; u bent daar echter wel verantwoordelijk voor – zwijgt over zo'n belangrijke zaak. Dat heb ik echt niet kunnen begrijpen. Ik zeg het precies zoals het bij mij leeft en dan hoop ik dat u dat serieus wilt nemen, want dit is voor de SGP-fractie meer dan zomaar wat kretologie.

Minister **Kok**: Dat zijn eigenlijk heel veel opmerkingen tegelijkertijd. Ik ga allereerst in op de verzuchting over de Troonrede. De Troonrede is een samenvatting van een aantal zienswijzen van het kabinet, terugkijkend of vooruitblikkend. In de kritiek van een aantal fracties op het ontbreken van een passage in de Troonrede heb ik in ieder geval voldoende aanleiding gezien – ik was dat ook al van plan – om aan deze onderwerpen een centrale plaats in de beantwoording te geven. Daaruit spreekt de oprechte wens van het kabinet om – met inachtneming van de bestaande verschillen, die niet gemakkelijk zullen worden overbrugd, noch in dit debat, noch in komende debatten – de beweegredenen en overwegingen zorgvuldig naar voren te brengen, vanuit het vertrekpunt dat niemand de wijsheid in pacht heeft en dat hier natuurlijk grondige verschillen van mening over bestaan. De verschillende wetsvoorstellen zullen straks in de

Kamer worden behandeld. Dan zal de heer Van der Vlies de gelegenheid hebben om uitgebreid van gedachten te wisselen met de bewindslieden. Ik vond het goed om vanuit de totaliteit van het kabinetsbeleid een aantal uitgangspunten aan te geven, die ik straks nog zal vervolgen met een enkele opmerking rondom het onderwerp zwangerschapsonderbreking. Ik denk dat dit de betekenis van de gedachtewisseling is.

De heer **Van der Vlies** (SGP): Voorzitter! Dit is mijn laatste interruptie op dit punt, want er zijn ook nog collega's die iets willen zeggen. Ik wil maat houden.

De **voorzitter**: Dat lijkt mij een goede afspraak.

De heer **Van der Vlies** (SGP): De minister-president sprak over de alternatieven: palliatieve zorg, pijnbestrijding en stervensbegeleiding. Ik beperk mij tot het thema ''euthanasie'', hoewel je bij abortus ook aan alternatieven kunt denken. Waarom wordt daar niet veel meer op ingezet dan nu gebeurt? Er gebeurt heel veel en daar heb ik de minister van Volksgezondheid ook voor bedankt indertijd en velen met mij. Als daar echter veel meer op zou worden ingezet, dan is mijn waarneming dat wij van het andere probleem – ik zeg niet absoluut, maar wel een heel eind – af geraken. Ik vind dat wij daar veel meer op moeten inzetten, voordat wij weer nieuwe stappen van verruiming – want zo zie ik dat toch – zetten.

Minister **Kok**: De opmerking van de heer Van der Vlies doet niet af aan wat ik zojuist naar voren heb gebracht. Ik heb in mijn opmerkingen gezegd dat palliatieve zorg een grote mate van aandacht heeft, krijgt en houdt. Maar ook met de best mogelijke palliatieve zorg zullen zich situaties blijven voordoen waarin mensen met goede gronden, zeer gewetensvol en na zeer zorgvuldig beraad, bij zichzelf en met anderen, tot een bepaald verzoek komen. De versterking van de palliatieve zorg en het nog verder intensiveren van de inspanningen daar staat deze nieuwe wetgeving niet in de weg.

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Ik denk dat zo'n belangrijk onderwerp niet zou hebben misstaan in de Troonrede. Ik begrijp uiteraard dat er afspraken over zijn gemaakt; er lag ook een initiatiefwetsvoorstel. Wat is het wezenlijke bezwaar tegen de huidige wetgeving voor euthanasie? Vindt de minister-president dat er voldoende is gedaan om die wet te handhaven? De kern van mijn bezwaar tegen de nieuwe wet betreft de vraag waarom is besloten om de brug over te gaan. Waarom wordt het oordeel over strafrechtelijke vervolgbaarheid van de arts niet meer direct overgelaten aan de officier van justitie, maar wordt het aan de commissie van deskundigen overgelaten om de facto dat besluit te nemen? Van de huidige wet, die nog niet zo lang geleden tot stand is gekomen, kennen wij allen de redenen op grond waarvan de officier van justitie kan besluiten om niet te vervolgen. In dit wetsvoorstel is die situatie echter omgedraaid. Daarin is het de commissie die moet melden of er reden is voor vervolging. Daarmee is het openbaar ministerie op afstand gezet. De essentie van mijn betoog van gisteren is dat een overheid nooit de directe verantwoordelijkheid voor de rechtsorde uit handen mag geven. Daarmee is in de nieuwe wet, in onze opvatting, een fundamenteel andere benadering gekozen dan in de vigerende wetgeving.

Minister **Kok**: De strafbaarheid blijft. Het is waar dat het aan het oordeel van de toetsingscommissies wordt overgelaten of men met de gevolgde gedragslijn kan instemmen. Ik heb overigens de indruk dat de werkzaamheden van de toetsingscommissies buitengewoon goed verlopen, maar dat zal nog blijken tijdens de voorbereiding van de plenaire behandeling en bij de gedachtewisseling in de Kamer. Ik hoor eigenlijk alleen maar waardering voor de wijze waarop dat gaat. Er is inderdaad voldoende aanleiding om in de wetgeving op een enkel punt een stap verder te gaan. Dat is ook gebleken bij het indienen van het initiatiefwetsvoorstel en bij het overnemen van het initiatief door het nieuw aantredende kabinet. Ik weiger de gedachte te aanvaarden dat hier een brug wordt overgegaan naar de andere oever van de rivier. Dat vind ik eigenlijk een beetje fors geformuleerd. Ook gelet op zich ontwikkelende opvattingen in het veld van de beroepsbeoefenaren en de mensen die in de praktijk het meest met deze buitengewoon delicate problematiek worden geconfronteerd, is er natuurlijk voldoende aanleiding om de stap te zetten die in het wetsvoorstel wordt aangegeven.

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Voorzitter! Vindt de minister-president dat er in de afgelopen periode voldoende is gedaan, ook door het vorige kabinet, aan de handhaving van de huidige wet? Wat mij heeft ontbroken, is het zicht op een handhavingsstrategie van het openbaar ministerie. De minister-president motiveert het wetsvoorstel met bewegingen in de samenleving. Ik heb bewust gesproken over de brug overgaan, omdat de overheid op een bepaald moment zal moeten bepalen waar zij de grens trekt ten aanzien van die bewegingen. De minister-president moet het met mij eens zijn dat de rol van het openbaar ministerie in het wetsvoorstel een geheel andere is dan in de huidige wet, terwijl het openbaar ministerie bij uitstek het orgaan binnen onze rechtspleging is dat verantwoordelijk is voor het antwoord op de vraag: Is hier iets gebeurd wat strafrechtelijk moet worden getoetst casu quo moet worden vervolgd? De kernvraag is eigenlijk wat er zo verkeerd was aan de huidige wet, afgezien van een politieke afspraak tussen partijen waarvan ik alleen maar kan zeggen dat wij die te respecteren hebben. Het gaat mij om de inhoud.

Minister **Kok**: Voorzitter! Ik vind niet dat het argument moet zijn dat er een afspraak tussen partijen is. Het gaat echt om een intrinsieke beoordeling die naar de mening van het kabinet nodig is, bijvoorbeeld van de vraag hoe om te gaan met artsen die gewetensvol handelen en in dat gewetensvol beslissen niet strafbaar zouden moeten zijn. Wij hebben gisteren vanuit de Kamer het een en ander gehoord over de overheid die naar de burger moet luisteren, de overheid die zich niet moet loszingen van de wijze waarop burgers ook over dit soort onderwerpen denken. Ik denk dat het niet onbelangrijk is om ook goed te luisteren naar de gedachte-ontwikkeling over dit onderwerp in den brede in onze samenleving en ook in de categorie beroepsbeoefenaren die hiervoor de verantwoordelijkheid in eerste lijn hebben. Daarin heeft zich de gedachte ontwikkeld om te gaan in

de richting die in het wetsvoorstel is aangegeven. De wet behoort niet publieke opiniepeilingen te volgen. De wet behoort wel waar dat kan aansluiting te houden bij maatschappelijk inzicht. Ik denk dat het op zeer zorgvuldige wijze is opgezet in het wetsvoorstel. Er zal op onderdelen nog volop met het kabinet over dit onderwerp kunnen worden gesproken.

Zoals ik het in de heer De Hoop Scheffer prijs dat hij zegt dat het CDA de wijsheid niet in pacht heeft, zo wil ik ook dat het kabinet zich open opstelt. Dat zal ook gebeuren. Minister Borst en minister Korthals zullen zich open opstellen in het debat in een reële, gave en volledige wisseling van argumenten. Het kan dus niet zo zijn dat alleen al in het feit dat drie partijen met elkaar in hun wijsheid hebben besloten om tot een wetsvoorstel te komen en dat het kabinet dat overneemt, de overtuigingskracht is gelegen dat de voorgestelde wetgeving een verbetering is. Het zal om een intrinsieke argumentatie gaan. Ik meen dat er voldoende overwegingen in de toelichting zijn gegeven om het goed te kunnen verdedigen. Dat zullen de collega's ook doen. Het geldt voor heel veel onderwerpen, maar dit is zeker geen onderwerp dat op basis van powerplay en meerderheidsvorming tot een afronding kan worden gebracht zonder het uiterst zorgvuldige beraad met de Kamer, de medewetgever. Dat geldt hier voor deze Kamer en zal straks ook gelden voor de Eerste Kamer aan de overzijde van het Binnenhof.

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Voorzitter! Ik...

De **voorzitter**: Dit is de laatste keer dat u over dit onderwerp mag interrumperen.

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Voorzitter! Ik had van de minister-president ook niets anders verwacht. Mijn waardering daarvoor. Indien men als wetgever besluit dat er een nieuwe wet moet komen, moet men er wel van overtuigd zijn dat datgene wat er is en functioneert zodanige bezwaren oplevert dat het nieuwe er moet komen. De minister-president noemde in een tussenzin de discussie rond de strafbaarstelling van de arts. Naar onze opvatting is juist dat element op een goede, evenwichtige manier geregeld. In het wetsvoorstel is daarvoor een fundamenteel andere benadering gekozen, zonder dat wij ervan overtuigd zijn dat wat in de vigerende wet staat verkeerd is of niet werkt. Daarvan is ons althans niets gebleken, maar wij komen daarop nog terug.

Minister **Kok**: Een kernpunt is natuurlijk dat het oordeel van de toetsingscommissies, die al door de Kamer zijn geaccordeerd, in de nieuwe aan de Kamer voorgelegde wetgeving het eindoordeel zal zijn. Dat is inderdaad een stap in een proces. Ik meen ervan te mogen uitgaan en ook op te mogen rekenen – ik heb geen enkele reden om daaraan te twijfelen – dat de leden van de toetsingscommissies in de nieuwe situatie, waarbij hun oordeel dus ook het eindoordeel zal zijn, gewetensvol dat oordeel zullen geven en de vraag hoe de arts aan de zorgvuldigheidseisen heeft voldaan voluit en dan ook voluit zullen laten wegen.

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Voorzitter! Wij zijn nu bij de kern, want daar ligt volgens mij het principiële meningsverschil. Dat een toetsingscommissie ten aanzien van het handhaven van een strafrechtelijke norm het eindoordeel heeft, daarover verschillen wij principieel van mening. Daarover zullen wij verder moeten discussiëren, want daar ligt het principiële verschil. Ik ben blij dat dit er in ieder geval uit is gekomen, maar wij komen er nog op terug in alle zorgvuldigheid die ook ons betaamt!

Minister **Kok**: Voorzitter! Dit kan inderdaad fundamenteel zijn en blijven. Het gaat om een oordeel van toetsingscommissies over het handelen van een arts die zijn werk gewetensvol heeft verricht en ook de toetsingscommissie gewetensvol tot dat oordeel is gekomen. In die gevallen de strafbaarheid voorop blijven stellen, vind ik in het tijdsbestek van dit moment een brug te ver, maar de discussie wordt inderdaad vervolgd.

De heer **Van Dijke** (RPF): Voorzitter! Hoe open wil de minister-president de discussie met de samenleving en het parlement voeren? Indien de argumenten sterk genoeg zijn, zou dat ertoe kunnen leiden dat van de voorgenomen wetgeving wordt afgezien?

Mijn tweede vraag die hiermee verband houdt, is de volgende. Vindt de minister-president dat palliatieve zorg en zorg rondom ongewenst zwangeren voldoende kansen heeft gekregen om aan te tonen dat die de vraag naar zwangerschapsafbreking en euthanasie substantieel kunnen verminderen? In dit huis hebben wij van het kabinet vaak genoeg gehoord dat euthanasie en zwangerschapsafbreking ultima remedia zijn. Dan mogen wij de mogelijkheid die de vraag daarnaar sterk kan doen afnemen toch niet geen eerlijke kans geven om te laten zien dat het ook anders kan?

Minister **Kok**: Het antwoord op de tweede vraag van de heer Van Dijke is bevestigend; dat krijgt inderdaad alle kans. Het debat wordt net zo open en gesloten gevoerd als voortvloeit uit de opvattingen die in de verschillende geledingen van de samenleving, maar ook de verschillende fracties in de Kamer, leven. Als u vraagt of het een wetsvoorstel is waar ikzelf achter sta, dan is dat natuurlijk een open deur; het kabinet staat erachter en het is gebaseerd op een oordeel van de fracties die gezamenlijk een initiatief hebben ontwikkeld voor de vorming van het nieuwe kabinet. Alleen al door de manier waarop ik de probleemstelling aan u voorleg en waarop ik het onderwerp probeer te bespreken, wordt aangegeven dat aan de wisseling van argumenten over zulke vitale kwesties extra betekenis wordt toegekend, er daarbij van uitgaande dat wij geen van allen de wijsheid in pacht hebben.

De heer **Van Dijke** (RPF): Voorzitter! Ik ben de eerste om te erkennen dat hier vragen liggen die niet door iedereen zomaar op een achternamiddag kunnen worden beantwoord. Ik waardeer het dat de minister-president het debat een volwaardige kans geeft en ik hoop dat ook in de toekomst in de samenleving gehoorde geluiden erover erbij worden betrokken.

De minister-president zei dat palliatieve zorg en andere soorten zorg natuurlijk een eerlijke kans hebben, maar mijn stelling is dat die tot nu toe onvoldoende tot ontplooiing zijn kunnen komen om dat te kunnen bewijzen. Het lijkt mij toch erg voor de hand te liggen om eerst

te wachten totdat ze zich hebben kunnen bewijzen alvorens zelfs maar wordt overwogen om nieuwe stappen op de weg naar euthanasie en abortus te zetten. Daarom zou mijn pleidooi zijn om krachtiger in te zetten op palliatieve zorg en zorg rondom ongewenst zwangeren in plaats van nu al nieuwe wetgeving te entameren.

Minister **Kok**: Het zal de heer Van Dijke niet verbazen dat die aanpak niet de mijne is. Het kabinet is van mening dat het wenselijk is dat deze wetgeving het Staatsblad bereikt onder het gelijktijdig tot uitdrukking brengen van de noodzaak om palliatieve zorg waar mogelijk en noodzakelijk verder te verbeteren, dus niet de volgtijdelijkheid!

Ik wil hierover nog twee opmerkingen maken. De opdracht van het uitspreken van een eindoordeel betekent een heel zware verantwoordelijkheid voor de toetsingscommissie. Maar wanneer men onverhoopt tot de conclusie moet komen dat onzorgvuldig is gehandeld, dan is dat vastgesteld. Dan kunnen wij daar niet aan voorbijgaan. Van die verantwoordelijkheid is men zich bewust. Mijn tweede opmerking betreft de Troonrede. In de context van de totale Troonrede zou dit onderwerp noodzakelijkerwijs slechts kort kunnen zijn behandeld. Dat is begrijpelijk, dat kan niet anders. Maar als er wel enige korte passages over waren opgenomen, dan zou de reactie vanuit de Kamer waarschijnlijk zijn geweest dat dit onderwerp in een paar volzinnen was afgedaan. Dan is een volwaardige gedachtewisseling over dit thema, reeds nu bij de algemene beschouwingen, in elk geval beter, in de wetenschap dat het laatste woord hierover nog lang niet is gesproken.

De heer **Marijnissen** (SP): Voorzitter! In mijn eerste termijn heb ik gewezen op het verband tussen aan de ene kant de kwaliteit van het bestaan en de zin die oudere mensen hebben om te leven en aan de andere kant het verzoek tot euthanasie. Ik ben blij dat de minister-president daar niet omheen is gelopen. Hij heeft expliciet gezegd dat het verzoek niet mag worden ingegeven door een gebrekkige zorg of door eenzaamheid. Ik vind dat treffend; de aarzelingen van de SP rond de verdere liberalisering van de euthanasiewetgeving worden juist daardoor ingegeven. Zijn wij in staat om voldoende zorg voor ouderen te realiseren om die uitspraak van de minister-president recht te doen, zodat de verworven vrijheid van zelfbeschikking niet verwordt tot onvrijheid omdat euthanasie een optie wordt en mensen in de verdediging worden gedwongen als zijn niet daarvoor kiezen? De minister-president zegt dat laatste niet te willen, maar welke garanties kan hij bieden?

Minister **Kok**: Ik kan niets garanderen. Dit is een onderwerp waarbij het woord ''garantie'' zelfs niet past. Het is echter wel de taak van de overheid en van alle betrokkenen die in deze sector werkzaam zijn, om naar eigen vermogen alles te doen om het risico dat mensen uit angst of eenzaamheid tot een dergelijke beslissing komen, te minimaliseren en tot nul te reduceren. Maar zelfs de beste palliatieve zorg, zelfs de meest toegewijde individuele vorm van zorg en begeleiding zal niet altijd kunnen helpen voorkomen dat mensen vanwege psychische oorzaken een dergelijke beslissing nemen. Daarom is het woord ''garantie'' hier niet passend, maar wel de verzekering dat dit onderwerp de uiterste inspanning van overheid en alle betrokkenen vraagt.

De heer **Marijnissen** (SP): Voorzitter! Wij kunnen hier nog lang over doorgaan en wij zullen hier in de toekomst zeker nog uitgebreid over spreken. Het gaat mij nu om de uitspraak die de minister-president net deed: dat wij tot het uiterste moeten gaan. Het meningsverschil berust op mijn idee dat wij op dit moment bij de zorg voor oudere mensen in Nederland niet tot het uiterste gaan. Als wordt gesproken over de liberalisering van de euthanasiewetgeving terwijl tegelijkertijd niet wordt gedaan wat wel wordt gezegd, namelijk het uiterste doen om de kwaliteit van het bestaan voor oudere mensen te verbeteren, belanden wij in een twijfelachtige discussie.

Minister **Kok**: Voorzitter! Wij moeten de algemene beoordeling van de kwaliteit van de zorg voor ouderen niet verwarren met de vraag, hoe individuele mensen onder heel moeilijke omstandigheden tot een verzoek om euthanasie komen. Dat vraagt veel inzicht in de individuele situatie van burgers. Ik herhaal wat ik zei: zorg is goed, zorg moet goed zijn en zorg moet, waar dit kan en nodig is, beter worden, maar zal individuele noodsituaties nooit volledig kunnen wegnemen. Ik heb het er moeilijk mee om hierbij grote woorden uit te spreken en daarmee naar een soort absolutisme te neigen. Dat is niet verantwoord.

De heer **Rosenmöller** (GroenLinks): Voorzitter! Mijn fractie waardeert het zeer dat de minister-president bij deze algemene politieke beschouwingen aandacht schenkt aan dit medisch-ethische onderwerp. Ik vind het prettig dat de argumenten worden aangeven om het niet in de Troonrede op te nemen. Misschien zou een andere keuze bij ons beter zijn gevallen. Daar val ik het kabinet nu niet over. Ik heb gisteren gezegd dat wij op hoofdlijnen met de voorstellen kunnen instemmen. Er is wel sprake van een wezenlijke vraag die velen bezighoudt. Als een kind van 12 jaar het niet eens is met de ouders en de arts over de wens van het kind tot levensbeëindiging, hoe zit het dan met de verantwoordelijkheidsverdeling? Zou de wens van het kind doorslaggevend moeten zijn? Is er in de praktijk wel aanleiding tot het introduceren van wetgeving op dit punt? Het laatste is misschien nog wel belangrijker dan het eerste.

Minister **Kok**: Om begrijpelijke redenen heeft dit punt de laatste tijd veel aandacht gekregen. Het heeft ook vele vragen opgeroepen. Het onderdeel is in de wetgeving gekomen mede naar aanleiding van de advisering van de Raad van State. Ik zeg dit overigens niet om ons erachter te verschuilen, want het kabinet heeft een eigen verantwoordelijkheid. De aard van de reacties en van de vragen maakt het nodig om heel zorgvuldig in de voorbereiding van de gedachtewisseling hieraan aandacht te geven. Ik zeg niet dat het kabinet dit onderdeel niet zal verdedigen en toelichten. In het vervolgtraject zal hierbij met grote zorgvuldigheid stilgestaan moeten worden.

De heer **Rosenmöller** (GroenLinks): Is het kabinet minder overtuigd van de noodzaak om op dit onderdeel tot wetgeving te komen dan dat het overtuigd is om op het terrein van de

medische ethiek als zodanig tot wetgeving te komen?

Minister **Kok**: Ik wil niet zeggen dat wij hiervan minder overtuigd zijn. Het staat in het wetsvoorstel. Het ging bij de Raad van State vooral om de consistentie van de wetgeving. Dat heeft men ons ook voorgehouden. Een stervend kind mag nu al behandeling weigeren tegen de ouders in. De Kamer heeft daarmee ingestemd. Ik wil de Kamer in tweede termijn of anders op weg naar de behandeling hierover nader van dienst zijn. Het komt weinig voor. Dat kun je dan van twee kanten van antwoorden voorzien. Het is voor
het kabinet een punt van bijzondere nadere afweging.

De heer **Rosenmöller** (GroenLinks): Ik ken de achtergrond van hoe het in het wetsvoorstel terecht is gekomen: via de advisering van de Raad van State. In onze fractie ligt dit per individu verschillend. Het zou raar zijn als het in het kabinet en de andere fracties niet zo was. Voor de een weegt het zwaarder dan voor de ander. Als het gaat over de consistentie van wetgeving in het kader van het weigeren door een kind van een bepaalde behandeling, is hier sprake van leven of dood. Dat onderscheid speelt een rol en zal in het nadere debat nog terugkomen.

Minister **Kok**: Ik wil nog een antwoord geven op de vraag van de heer Schutte hoe het kabinet kan stellen dat met het voorstel over late zwangerschapsafbreking geen waardeoordeel wordt uitgesproken over het leven van de desbetreffende kinderen. Bij late zwangerschapsafbreking gaat het in het overgrote merendeel van de gevallen – naar schatting 80% – om situaties waarin het kind niet levensvatbaar is. In de andere gevallen gaat het om aandoeningen die zo ernstig zijn, dat tijdens de zwangerschap al vaststaat dat na de geboorte niet behandeld zal kunnen worden. Het kind zou na de geboorte aan de aandoening overlijden. Het is de moeder die in deze gevallen een oordeel uitspreekt over de toekomst van het wel of niet aanvaardbaar zijn van het lijden van het kind. Het kabinet heeft slechts aangegeven dat een zwangere vrouw in die situaties het verzoek kan doen en welke consequenties het voor de arts heeft als hij dat verzoek inwilligt. Het creëren van die duidelijkheid voor de arts betekent nooit dat hij verplicht is om het verzoek in te willigen. Met andere woorden: het kabinet stimuleert allerminst dat de zwangerschap niet wordt uitgedragen. Ten slotte wijs ik er ten overvloede op dat het kabinet in het algemeen geen waardeoordeel uitspreekt over mensen met een handicap en de waarde van hun leven. Er wordt juist alles aan gedaan om ook hun een perspectief te bieden op een zo hoog mogelijke bestaanskwaliteit.

De heer **Schutte** (GPV): Met het laatste ben ik het natuurlijk eens. Daar moet het om blijven gaan. Echter, als ik de brief die wij hebben ontvangen en die straks in een AMvB zal worden vertaald, lees en herlees, zie ik spanning met dat uitgangspunt. Wat die 80% betreft ben ik het met u eens; dat is primair een medische kwestie. Het is een heel andere zaak wanneer wij over die 20% spreken. Ten aanzien daarvan wordt levensvatbaarheid aangenomen door de behandelende medici; daarnaast wordt gesteld dat ze zodanige aandoeningen hebben dat er sprake zal zijn van ernstige, niet te herstellen functiestoornissen. Met andere woorden: de kinderen worden naar verwachting levend geboren en een onbepaalde tijd van leven staat ze te wachten. Het staat niet vast dat ze direct na de geboorte zullen overlijden; dat kan ook jaren duren. Niettemin wordt op grond van de aard van de functiestoornissen die zullen optreden, de weg geopend naar zwangerschapsafbreking. Ik vind dat daarmee ruimte wordt geboden om een oordeel te geven over het leven dat onder die omstandigheden wordt geboren. Wat is dan nog het principiële verschil met het geven van een waardeoordeel over andere handicaps?

Minister **Kok**: Ik meen dat het verschil wél groot is, maar misschien is het bij de behandeling van het desbetreffende voorstel mogelijk om hierover nog zorgvuldiger en uitgebreider met de collega's die dit behandelen te spreken. De kern is dat het gaat om zwangerschappen ten aanzien waarvan wordt vastgesteld dat het kind na de geboorte niet zal kunnen worden behandeld. Het heeft zodanige aandoeningen dat behandelen geen zin heeft en het zal, naar de inschatting die men naar beste inzicht kan maken, overlijden. Dat is toch wezenlijk anders dan een inschatting maken over wat iemand waard is zoals hij of zij straks met een handicap wordt geboren. Daarmee zouden wij ons wel eens eventjes het recht aanmatigen om te kijken of dat wel de moeite waard is voor betrokkene of zijn of haar ouders. Nogmaals, het gaat hierbij om het inzicht van de moeder, gebaseerd op een oordeel dat de arts naar beste inzicht geeft. Ik denk dat er alles aan gelegen is om het op deze minimalistische wijze te blijven interpreteren. Ik kan het niet anders zien dan dat het zo is bedoeld. De gedachtewisseling zal mijns inziens ook duidelijk maken dát het zo is bedoeld.

De heer **Schutte** (GPV): Mij gaat het erom dat je hiermee toch, al is het voor een kleine categorie, een weg opent om op basis van een medisch oordeel over het niet kunnen behandelen van bepaalde aandoeningen, te zeggen dat de moeder de ruimte moet hebben om abortus toe te passen. Je geeft er op die manier toch een oordeel over. Men weet niet, zoals bij de categorie van 80% wél het geval is, zeker dat het kind niet zal kunnen blijven leven. Neen, er zijn nu heel wat kinderen en groteren die dezelfde aandoeningen hebben als die waarom het hier zal gaan. In soortgelijke gevallen zal er in de toekomst kunnen worden geaborteerd en dat brengt mij tot de conclusie dat men met een hellend vlak bezig is. Niemand wil een oordeel geven over het leven van mensen, hoe zwaar gehandicapt ze ook zijn, maar als hier een kleine uitzondering wordt gemaakt, zijn er geen inhoudelijke argumenten meer om niet ook andere aandoeningen die ook zeer ernstig zijn, daartoe aanleiding te laten zijn.

Minister **Kok**: Voorzitter! Ik ben het niet met de heer Schutte eens. Mijns inziens verwaarloost hij enigszins de overweging dat er ook echt naar de mening van de moeder sprake moet zijn van een noodsituatie waarin zij denkt te komen verkeren. Dus het gaat niet uitsluitend om een medisch oordeel. Dat oordeel is overigens precies geclausuleerd zoals ik heb aangegeven, zodat het geen ruime interpretatie krijgt. Dat medisch oordeel voegt zich bij de vaststelling dat de vrouw door deze situatie in een noodsituatie komt te verkeren. Ik

wil in ieder geval niet op een hellend vlak komen. Door een zo duidelijk mogelijke normstelling hier kan mijns inziens dat risico worden voorkomen.

Mevrouw de voorzitter! Ik kom te spreken over het buitenlands beleid. In hun betogen hebben de geachte afgevaardigden de heren Melkert, De Graaf, Rosenmöller en Schutte het buitengewoon belangrijke en actuele onderwerp aangesneden van de toekomst van de internationale rechtsorde. Nederland heeft recent de oproep gedaan om verder na te denken over de vraag hoe te voorkomen is dat landen met het VN-Handvest in de hand hun eigen burgers ongestraft kunnen terroriseren. Wij staan in deze oproep gelukkig niet alleen. De secretaris-generaal van de VN en anderen hebben dit onderwerp in de Algemene Vergadering van de VN aan de orde gesteld en minister Van Aartsen zal dat morgen ook doen in zijn toespraak voor de algemene vergadering.

In november wordt in Nederland een internationale bijeenkomst georganiseerd van juristen en beleidsmakers over humanitaire interventie, dus wij hopen ook daarmee een constructieve en effectieve aanzet te geven tot aanpassing van dit cruciale onderdeel, leerstuk in het volkenrecht. Dat zal een proces van lange adem zijn, maar het is onze inzet waard, gezien de betekenis daarvan in de internationale samenleving.

De heer **De Graaf** (D66): Zou het in dit verband niet buitengewoon zinvol zijn, als Nederland met andere landen het initiatief nam om een legal opinion, een juridisch oordeel, aan het Internationaal gerechtshof te vragen over dit probleem van de soevereiniteit en het Handvest? Kunt u toezeggen dat een dergelijk initiatief wordt onderzocht?

Minister **Kok**: Ik zeg graag toe dat ik dit met de minister van Buitenlandse Zaken, de minister van Justitie en anderen wil bezien. Het lijkt mij een waardevolle gedachte.

Voorzitter! De situatie op Oost-Timor blijft gespannen, ook nadat er een begin is gemaakt met de ontplooiing van een internationale vredesmacht. Wij zijn geschokt door de gewelddadige dood van de Nederlandse journalist Sander Thoenes en ons medeleven gaat uit naar zijn naasten. De regering heeft gisteren bij monde van minister Van Aartsen in New York bij de Indonesische regering krachtig aangedrongen op volledige medewerking van de autoriteiten aan het onderzoek terzake dat onder leiding staat van Interfet. De onderzoekscommissie zal bestaan uit vertegenwoordigers van de vredesmacht en de Indonesische autoriteiten. Op verzoek van minister Van Aartsen zal ook een vertegenwoordiger van Nederland daarin worden opgenomen. Bovendien is er direct contact geweest tussen secretaris-generaal Kofi Annan en minister Van Aartsen over de mogelijkheden van bescherming van journalisten in het mandaatgebied van de multinationale vredesmacht. Uiteraard werken wij nauw samen met de Australische regering.

Wat er gebeurd is, is verschrikkelijk; daar zijn geen woorden voor. Het moet ons wel sterken in de overtuiging dat de misstanden daar op de kortst mogelijke termijn tot een einde moeten worden gebracht en dat wij alles moeten doen om ervoor te zorgen dat er een goed en snel onderzoek komt en om journalisten te beschermen bij de uitoefening van hun moeilijke taak. De minister van Buitenlandse Zaken heeft gisteren in de marge van de AVVN zijn Indonesische collega Alatas wederom op die situatie in de Molukken, Atjeh en Timor aangesproken. De inhoud van dat gesprek betrof de veiligheidssituatie en de religieuze spanningen.

Reeds volgende week zal de Kamer met minister Van Aartsen en staatssecretaris Benschop debatteren over de staat van de Europese Unie. Ik beperk mij nu wat dat betreft tot enkele punten waarover in eerste termijn door de Kamer is gesproken. In de eerste plaats is dat de uitbreiding. Tijdens de Europese Raad van Helsinki in december zal er gesproken worden over het proces van uitbreiding. Dit zal moeten leiden tot beslissingen hoe wij verdergaan. De uitbreiding waarvoor de Unie staat, is van historische betekenis. In oktober komt de Europese Commissie met een rapportage over de voortgang van alle kandidaat-lidstaten op de weg naar hun toetreding. Deze zullen wij nadrukkelijk betrekken bij de bepaling van onze inzet voor Helsinki. De regering meent dat onder handhaving van de eerder in Kopenhagen afgesproken criteria voor de beoordeling van kandidaat-landen de lopende onderhandelingen een politieke impuls verdienen. Onze inzet in Helsinki wordt dan ook dat de onderhandelingen zo snel als mogelijk functioneel en verantwoord moeten worden gevoerd. Dit signaal willen wij geven.

Voorts zal er in Helsinki over worden gesproken wat te doen met de landen die willen toetreden, maar waarmee nog geen onderhandelingen zijn begonnen. De regering is in beginsel voorstander van het starten van onderhandelingen met alle zes betrokken landen: Bulgarije, Roemenië, Slowakije, Litouwen, Letland en Malta. Deze onderhandelingen zouden begin 2000 kunnen beginnen en wat ons betreft in een gedifferentieerd tempo moeten worden gevoerd, in het licht van de periodieke voortgangsrapportage van de Commissie.

Wij hopen van harte dat de Europese Raad in Helsinki ook een gebaar naar Turkije zal maken, door de kandidaatstatus te bevestigen. Tussen Turkije en de Unie zijn in de afgelopen decennia belangrijke banden tot stand gebracht: het associatieakkoord en de douane-unie. Natuurlijk zal het nog lang duren voordat toetreding van Turkije in het vizier komt; ik noemde al de criteria van Kopenhagen. Een concreet, positief signaal nu is wel zeer gewenst. De kandidaatstatus is immers een voorwaarde voor het hernemen van de dialoog en dit is op zijn beurt instrumenteel in het tot stand brengen van een verbetering in de mensenrechtensituatie in Turkije.

Ik heb gezegd dat er een uitbreidingstraject voor ons ligt dat van historisch belang is. Als na verloop van tijd alle kandidaten lid worden, zullen de Unie en Europa als geheel er wezenlijk anders uitzien. Dit is een belangrijke reden waarom de regering er voorstander van is, in de komende intergouvernementele conferentie de onderwerpen in te brengen die geregeld of verbeterd moeten worden om zeker te stellen dat de Unie, ook als zij op enig moment uit 25 of meer leden bestaat, slagvaardig zal zijn, met legitimiteit, en transparant kan blijven optreden. Ik onderstreep deze lijn mede in antwoord op de inbreng van de heer Dijkstal.

De heer **Schutte** (GPV): Het wordt inderdaad een wezenlijk andere Unie

als zij haar grenzen bij de Oeral heeft liggen. U noemde de transparantie in de besluitvormingsprocedures; ook in de Troonrede zijn dit soort elementen genoemd. Natuurlijk zijn deze belangrijk, maar omdat de Unie een wezenlijk ander karakter krijgt, is het de vraag of er geen andere criteria aan de orde zijn die je van tevoren moet onderkennen en waarover je eventueel een oordeel moet geven. Ik heb culturele en rechtsstatelijke argumenten genoemd, die bij eerdere toetredingen veel minder aandacht vroegen dan bij verdere uitbreiding met de zes genoemde landen.

Minister **Kok**: De voorbeelden die u geeft, zijn onderwerpen die onderdeel uitmaken een minutieuze toepassing van de criteria van Kopenhagen. Hiermee kan en mag niet lichtvaardig worden omgegaan. Er zullen zeker overgangstermijnen gelden, maar naar de mate waarin men ertoe in staat is aan die en alle andere te stellen eisen te voldoen, moet er niet worden geaarzeld om het sein op groen te zetten. Wij kunnen het echt niet maken om tien jaar na de val van de Muur en tien jaar na de toen terecht losgebarsten euforie over de afsluiting van een tijdperk de deur langer gesloten te houden als men aan de voorwaarden voldoet. Ik vind zelfs dat wij binnen de grenzen van onze mogelijkheden moeten bevorderen dat men sneller aan een aantal van de voorwaarden kan voldoen, maar het eigen huis op het punt van democratie, het respecteren van rechten van minderheden enzovoorts moet op orde zijn.

De heer **Schutte** (GPV): Het eigen huis zal er op enig moment toch anders uitzien dan wij gewend geweest zijn bij een Europa van zes tot vijftien lidstaten, waarover wij tot nog toe spreken.

Minister **Kok**: Wij spreken nu over twee verschillende eigen huizen. Ik bedoelde in mijn antwoord zojuist het eigen huis in de betrokken kandidaat-lidstaat. Het huis van ons allemaal gaat er inderdaad anders uitzien, al is het maar doordat wij met meer samen zijn.

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): De minister-president formuleert terecht een aantal voorwaarden en wensen, maar mijn vraag is hoe dat eigen huis eruit gaat zien. Krijgt niet ieder land meer een eigen commissaris, gaat men met vice-commissarissen werken? Hoe voorkom je dan een steeds verdergaande zeggenschap van de grote lidstaten? Bij het op orde brengen van het eigen huis is de IGC van wezenlijk belang. Hoe doe je dat?

Minister **Kok**: Dat is natuurlijk een cruciale vraag. Ik heb van de CDA-fractie altijd begrepen dat zij binnen de ook door de regering gehanteerde randvoorwaarden positief staat tegenover de toetreding van landen uit Midden- en Oost-Europa. Ik neem aan dat dat niet is gewijzigd.

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Zonder enige twijfel. Maar mijn vraag was op dat eigen huis gericht.

Minister **Kok**: Akkoord. Maar wij hebben dus in ieder geval een gezamenlijk vertrekpunt. Daarbinnen is er natuurlijk best een aantal problemen die moeten worden opgelost. Bij de laatste IGC, die afgerond werd onder het Nederlandse voorzitterschap, zijn wij er onvoldoende in geslaagd om een aantal vraagstukken over meerderheidsbesluitvorming, stemverhoudingen en dergelijke tot een goede oplossing te brengen. Dat trek ik mij niet persoonlijk aan, want wij konden op dat moment gewoonweg niet verder komen. Ik vind dat wij met elkaar ongeduldig behoren te zijn bij het nu opstarten en straks tot een goede afronding brengen van een nieuwe IGC, bij voorkeur tegen het einde van het volgend jaar onder het Franse voorzitterschap. Daarbij moet een aantal lijnen worden getrokken die van invloed zijn op de wijze waarop een grotere Unie of een grotere Unie in wording moet functioneren. De oude zes is wat anders dan de huidige vijftien. De huidige vijftien vertoont natuurlijk ook een aantal trekken van minder goede beheersbaarheid, vergeleken met dat overzichtelijke geheel van zes van destijds. Als wij straks fasegewijs naar een aantal van boven de 20 gaan, wordt dat alleen maar lastiger. Dat stelt nieuwe vragen: hoe moet op welke onderwerpen worden omgegaan met meerderheidsbesluitvorming, hoe moet inhoud worden gegeven aan de stemverhoudingen, hoe wordt worden omgegaan met het aantal commissarissen? Ik denk dat de lidstaten nog lange tijd van mening zullen blijven dat iedere lidstaat in elk geval één commissaris moet houden, want het hemd is tenslotte nader dan de rok. In Amsterdam is afgesproken dat de grotere lidstaten bij de uitbreiding van 15 naar 20 één van hun twee zetels in de Commissie zullen opgeven. Dat is op zichzelf al winst. Ik meen dus dat er binnen afzienbare termijn geen sprake van zal zijn dat een land, hoe klein ook, zal afzien van zijn directe vertegenwoordiging in de Commissie. Je hebt immers met een aantal politieke realiteiten te maken. Maar er zal in de fase van verdieping en verbreding nog heel veel meer in de bedrijfsvoering van Europa moeten veranderen om ervoor te zorgen dat het nog een beetje werkt. Dat is van levensbelang.

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Als wij ons politieke ongeduld willen combineren met de politieke wenselijkheid van uitbreiding van de Unie, dan moet dan ongeduld echt veel groter worden. De minister-president zal het met mij eens zijn dat het toelaten van nieuwe landen zonder dat het eigen huis op orde is, een enorme rommel zal geven en procedureel tot een onwerkbare Europese Unie zal leiden. Ik merk nog zo weinig van dat ongeduld, maar dat kan aan mij liggen. Dat geldt zeker voor de grote landen.

Minister **Kok**: Ik moet dat toch weerspreken. Ik kan natuurlijk moeilijk beoordelen wat u precies van de grote landen waarneemt. Men zal op onderdelen ook wel eens uiteenlopende ideeën hebben, ook intern, ten opzichte van elkaar of ten opzichte van ons. Maar als ik te rade ga bij de collega's in de Europese Raad, dan heb ik de indruk dat sprake is van een diep verankerd besef dat wij die stap voorwaarts moeten maken. Voor minister Van Aartsen in de Algemene Raad geldt precies hetzelfde. Het is van het grootste belang dat wij de komende tijd, uitgaande van dat ongeduld, twee dingen doen. Ten eerste moeten wij ervoor zorgen dat de top van Helsinki een duidelijk signaal geeft in de richting van een verdere stap op de weg van uitbreiding. Ten tweede moeten wij in dit huis in goede samenspraak tussen regering en parlement en ook in het internationaal overleg tempo maken met

inhoud te geven aan de wijze waarop via de IGC een aantal verdere vernieuwingen in het democratisch functioneren en de werkwijze van de Unie vorm kunnen krijgen.

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Ik sprak van de grote landen, omdat bij mijn fractie in ieder geval de levensgrote zorg bestaat dat, als dit niet gebeurt en het ongeduld niet veel groter wordt, de grote landen uiteindelijk zullen zeggen: naarmate de Unie groter wordt, doen wij een heleboel dingen wel zelf. Dat is een zorglijke ontwikkeling, maar die zie je overal, of het nu in Bosnië is of in Kosovo. Dat maakt de urgentie naar onze opvatting levensgroot. Je kunt het niet laten bij het uitspreken van de terechte politieke wenselijkheid dat er nieuwe landen bij moeten. Dat kan niet op het moment dat je eigen huis niet op orde is. De tijd daarvoor wordt uitermate krap.

Minister **Kok**: Voorzitter! Ik zie die opmerking van de heer De Hoop Scheffer meer als een ondersteuning van onze inzet als kabinet dan als iets waarover wij van mening verschillen. Wij kunnen tegen elkaar opbieden als het gaat om de vraag naar de stand van de barometer in de verschillende hoofdsteden op dit onderwerp, maar ik ben er oprecht van overtuigd, vanuit Nederland pratend, dat het voor de toekomst van Europa van levensbelang is dat wij het proces van uitbreiding adequaat vervolgen en dat wij wat dat betreft geen tijd verliezen. Een cruciale voorwaarde om die uitbreiding goed te laten vervullen, is tijdig nadere duidelijkheid over hoe het in het straks grotere Europese huis wordt geregeld. Daar zullen wij aan blijven werken. Daar hoeft de Kamer niet aan te twijfelen. Wij zullen ook de nodige voorstellen en nota's aan de Kamer voorleggen en daar uitgebreid met de Kamer over van gedachten wisselen. Dit is niet alleen een zaak tussen regeringen. Het moet ook door de meningsvorming in parlementen kunnen worden gedragen.

De heer **Rosenmöller** (GroenLinks): Voorzitter! Ik ben het met het laatste eens, maar vanzelfsprekend worden er ook voorwaarden aan toetredende landen gesteld. Daar sprak de minister-president ook over. Ik heb een heel concrete vraag over Turkije Daarover is altijd veel discussie geweest, gelet op de situatie van de mensenrechten, de democratie en alles wat daarmee annex is. Ik en mijn fractie hebben de indruk, als gevolg van de afschuwelijke aardbeving die een aantal weken geleden in Turkije plaatsvond, dat de criteria met betrekking tot de elementen die ik zojuist noemde, de mensenrechtensituatie en de democratie – in de afgelopen weken en maanden zijn die niet wezenlijk veranderd c.q. gewijzigd – toch iets anders worden benaderd. Is die waarneming juist?

Minister **Kok**: Ik dacht het niet. Ik hoop het niet. Ik ga er ook niet in mee om dat anders te benaderen. De aardbeving was vreselijk. Er is onherstelbaar leed veroorzaakt aan ontzaglijk veel mensen. Wij hebben op allerlei manieren geprobeerd om het leed en de nood, waar dat mogelijk was, te lenigen. De meetlat ten aanzien van de mensenrechtensituatie en de democratie is echter niet verlegd. In de internationale discussie is er misschien wel sprake van een iets ander accent, in die zin dat het land wordt uitgedaagd door het, iets meer dan in het verleden naar de mening van sommige Europese landen, perspectief te geven op een toekomstig lidmaatschap op de langere termijn, zodat die kwesties serieus ter hand worden genomen en zodat tot vooruitgang en verbetering wat dit betreft wordt gekomen. Dat is misschien een licht accent, niet als het gaat om de Nederlandse positie, maar in sommige andere lidstaten.

De heer **Rosenmöller** (Groen Links): Voorzitter! Over het perspectief dat Turkije onder omstandigheden lid van de Europese Unie kan worden, hoeft niet zoveel discussie te zijn. Het gaat er vooral om aan welke voorwaarden dat land dient te voldoen. Dan gaat het natuurlijk om mensenrechten, democratie, de Koerdische kwestie en alles wat daarmee annex is. Ik versta de minister-president zo dat Nederland de eisen die daaraan in het verleden zijn gesteld vandaag de dag onverminderd overeind houdt, ondanks die afschuwelijke gebeurtenis waarbij wij internationale solidariteit betrachten.

Minister **Kok**: Er is en wordt niets afgedaan aan de eisen die vanuit een democratisch gezichtspunt aan Turkije zijn en worden gesteld. Ik doelde zojuist op de opvatting in sommige andere Europese lidstaten. Die waren in het recente verleden nog een slag terughoudender en negatiever over de vraag, zelfs als men aan de voorwaarde van mensenrechten zou voldoen, of er op langere termijn een perspectief zou moeten zijn. Dan praten wij echt over andere landen.

De heer **De Graaf** (D66): Voorzitter! Ik sluit even aan bij de discussie eerder tussen de minister-president en de heer De Hoop Scheffer over de noodzaak van institutionele en democratische hervormingen binnen Europa, gelet op de voorziene uitbreiding. De urgentie daarvan wordt ook door mijn fractie gevoeld. De minister-president zei dat de institutionele hervorming een voorwaarde is voor het goed laten verlopen van de uitbreiding. Dat roept de vraag op wat er precies wordt verstaan onder voorwaarden. Verschillende landen, zoals België, Frankrijk en Italië hebben vorig jaar uitgesproken dat er eerst sprake moet zijn van institutionele hervorming, voordat er kan worden uitgebreid; als een conditio sine qua non, voorafgaand aan de uitbreiding. De minister-president formuleert het niet zo, maar ik vraag hem deze uitspraak van een nadere toelichting te voorzien. Meent hij daadwerkelijk dat eerst een geslaagde IGC moet worden afgerond in verdragswijzigingen voordat tot uitbreiding wordt overgegaan?

Minister **Kok**: Ik ben blij dat de heer De Graaf deze vraag stelt, want gebruik van het woord ''voorwaarde'' kan wellicht snel tot een verkeerde indruk leiden. Ik bedoelde te zeggen dat het feit dat wij met die uitbreiding zo snel mogelijk willen beginnen, ons verplicht om binnen afzienbare termijn een goede resultaatvolle IGC te starten en af te sluiten. Die voorwaarde moet dus niet gezien worden als blokkade of mogelijke barrière, maar als een bijdrage om straks – en niet alleen aan de andere landen die deel uitmaken van de Unie, maar ook aan onszelf – de zekerheid te geven dat Europa beter zal functioneren. De Fransen, de Belgen en de Italianen hebben zich hierover op een iets andere wijze uitgelaten dan Nederland, omdat wij, ook gezien onze verplichtingen vanwege het

voorzitterschap, beperkter waren in onze uitingsmogelijkheden. Maar die landen – en ook Nederland – zijn van mening dat de IGC gezwind met een bredere agenda dan uitsluitend de ''leftovers'' van Amsterdam tot een succes moet worden gemaakt. Ik vind het echter wel een voorwaarde in die zin, dat wij straks kunnen zeggen dat het Europa van de toekomst in alle opzichten geslaagd en de moeite waard is. Maar wij gaan natuurlijk niet de zaak op z'n kop draaien. Nee, wij moeten niet een probleem dat wij hier hebben als alibi gebruiken of als argument hanteren om de uitbreiding uit te stellen. Met de uitbreiding moet snel kunnen worden gestart, ervan uitgaande dat aan de noodzakelijke vereisten wordt voldaan. Om dat zo snel mogelijk te laten verlopen moeten wij nu snel aan de slag om dat nieuwe huis van dat nieuwe Europa beter in te richten.

De heer **De Graaf** (D66): Ik deel de mening van de minister-president dat het verstandiger is om hierbij in parallellie te denken dan in volgorde. Het ene moet gebeuren; het andere moet ook gebeuren en in samenhang met elkaar. Zijn uitspraak over de drie landen die ik heb genoemd leidt kennelijk tot een zekere nuancering dat het standpunt niet zo ferm en krachtig is als eerder is uitgestraald. Meent hij dat Frankrijk, Italië en België vinden dat een verdere uitbreiding niet moet worden tegengehouden zolang de institutionele hervormingen nog niet hebben plaatsgevonden?

Minister **Kok**: Ik vind het moeilijk om die drie landen onder één noemer te plaatsen. Het gaat om een grote lidstaat, een vrij grote lidstaat en een kleintje. Het kan best zijn dat als wij over de ''technicalities'' van een IGC gaan praten en over meerderheidsbesluitvorming en dergelijke, die landen op onderdelen verschillende opvattingen hebben. Onze inzet is erop gericht om zoveel mogelijk steun te verwerven binnen Europa voor de aanpak die wij bepleiten, namelijk niets in de weg leggen dat niet uit de aard der dingen voortvloeit om tot uitbreiding over te gaan en ervoor zorgen dat voordat die uitbreiding aan de orde is een aantal IGC-afspraken zijn gemaakt over de toekomstige inrichting en werkwijze van Europa. Het één loopt enigszins parallel met het ander, maar ik hoop wel dat de IGC, met alle besluiten daaraan verbonden, voldoende tijdig is afgerond om dan uitbreiding à tempo mogelijk te maken.

Voorzitter! Dan kom ik bij enkele opmerkingen die verband houden met het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid en de veiligheids- en defensie-identiteit. De NAVO blijft de hoeksteen van onze veiligheid. De Europese Unie moet en wil een grotere verantwoordelijkheid dragen voor veiligheid en stabiliteit in Europa. Dat kan en dat moet ook, met volledig behoud van de transatlantische band. De Europese Raad van Keulen heeft in juni een tijdpad geschetst, waarlangs invulling aan die ambities moet worden gegeven. Eind 2000, tijdens de Europese Raad die het Franse voorzitterschap afsluit, willen wij daarover tot concrete beslissingen komen. In ''De staat van de Europese Unie'' is aangekondigd dat de regering dit najaar een notitie aan de Kamer zal sturen over de Europese veiligheids- en defensie-identiteit. Daarin zal dieper worden ingegaan op onze inzet. Vooruitlopend op die notitie doe ik melding van enkele observaties.

Ten eerste vinden wij versterking van het GBVB van groot belang, omdat een geloofwaardige Europese veiligheids- en defensie-identiteit niet goed kan bestaan zonder een effectief gemeenschappelijk buitenlands beleid. Het Verdrag van Amsterdam biedt daarvoor mogelijkheden, die erom vragen benut te worden. Wij hopen en verwachten dat de hoge vertegenwoordiger voor het GBVB, de heer Solana, de ruimte krijgt om initiatieven te ontplooien.

Ten tweede geeft Nederland ingeval de NAVO in een bepaalde crisis niet kan of wil optreden, de voorkeur aan een EU-geleide operatie, met gebruik van NAVO-middelen. Hoe die middelen ter beschikking worden gesteld, wordt nu binnen de NAVO besproken.

Ten derde is optreden van de EU zonder NAVO-middelen volgens Nederland eventueel bruikbaar bij kleinschalige operaties.

Ten vierde moet voor EU-geleide operaties een besluitvormingsprocedure worden gevonden die de Unie een effectieve structuur geeft, waardoor zij daadwerkelijk leiding kan geven. De Europese NAVO-landen die geen lid zijn van de Unie, moeten zoveel mogelijk bij de voorbereiding en de uitvoering van dat soort operaties worden betrokken. Wij zijn dus voor een inclusieve benadering.

De geachte afgevaardigde de heer De Graaf vroeg waarom het kabinet niet iets positiever heeft gereageerd op een voorstel van president Chirac over een permanent comité voor politieke en veiligheidszaken. Het antwoord daarop hangt samen met wat je invalshoek is. Het gaat Nederland primair om de vraag hoe wij het defensievermogen van Europa kunnen verbeteren, zodat de effectiviteit en doelmatigheid het meest worden gediend. Als wij deze vraag grondig met elkaar hebben besproken, zouden wij moeten beslissen over structuren en op te zetten comités.

De Franse benadering was om te beginnen met een structuur en een comité, waarbij het risico is dat die voor ons relevante vraag te veel opzij wordt gezet. Wij hebben kunnen vaststellen dat onze benadering door een flink aantal andere landen wordt gedeeld. Het hoeft niet ten principale een verschil van mening tussen Frankrijk en Nederland te blijven, maar wij vinden de invalshoek zogezegd niet voldoende bottom-up.

De heer **Dijkstal** (VVD): Voorzitter! Toen de minister-president begon met dit punt, noemde hij kortweg een aantal aspecten die een heleboel vragen opwerpen. Ik moet zeggen dat zijn laatste woorden mij weer geruststellen. Het gaat misschien om een belangrijk verschil in fase. Als wij internationaal willen optreden, denk ik dat wij allemaal willen dat het effectief is. Die woorden spreken mij zeer aan. Waar ik beducht voor ben, is dat grote landen soms wel erg gemakkelijk in structuren denken, soms meer om redenen van binnenlandse dan van buitenlandse politiek. Om die reden spreken de laatste woorden van de minister-president mij dubbel aan. De vraag is op welke manier kleine landen zich in dat grote geweld kunnen verdedigen. Kan de minister-president daar iets over zeggen?

Minister **Kok**: Allereerst door snel tot een oordeel te komen. Ik heb de ministers van Buitenlandse Zaken en van Defensie dan ook gevraagd om alles in het werk te stellen, opdat snel na deze algemene beschouwingen en royaal voordat hierover in het najaar op allerlei plaatsen vervolg-

overleggen plaatsvinden een nadere precisering komt van de positie van Nederland. Ik heb een aantal elementen genoemd die daarbij als uitgangspunt zullen gelden. Ik zeg nogmaals toe dat de regering hierover dit najaar een notitie voorlegt aan de Kamer. Naarmate ons eigen oordeel hierover duidelijker is en wij voldoende zekerheid hebben dat dit voldoende wordt gedragen door het parlement, kan Nederland met meer kracht en overtuiging zijn standpunt inbrengen in de internationale overleggen. Wij gaan hier een project van maken waaraan grote voorrang wordt gegeven, met de verschillende elementen die ik heb genoemd.

De heer **De Graaf** (D66): Met collega Dijkstal denk ik ook altijd dat de woorden van de heer Chirac primair voor binnenlands gebruik zijn. Wij hebben daar ervaring mee in de afgelopen jaren.

Minister **Kok**: Dat hoeft niet per se verkeerd te zijn.

De heer **De Graaf** (D66): Nee, dat hoeft niet per se verkeerd te zijn, maar het is ook belangrijk om die woorden op hun inhoud te wegen. Ik vind het belangrijk dat de minister-president nu heeft gezegd dat je kunt discussiëren over de volgorde, maar dat de uitkomst hetzelfde kan zijn. Dat betekent dat Nederland ook zegt dat er een goede structurele voorziening moet komen om veiligheids- en politieke zaken in Europa goed af te stemmen, binnen het kader van onze deelname aan de NAVO. De volgorde is dan vers twee. Dat vind ik een belangrijke uitspraak, want dat betekent dat ook door Nederland enige steun wordt gegeven aan de gedachte die door de Franse president is geformuleerd, zij het dat we kennelijk een discussie kunnen hebben over het tempo waarin dit wordt gerealiseerd.

Minister **Kok**: Wij zullen echt ons best doen om in Parijs en elders begrip te vragen voor onze benadering, waarbij wij de besluitvorming hierover, ook wat de structuur betreft, een beetje opbouwen. De heer Chirac is eigenlijk al aan het einde van de race; ons denken bevindt ons ergens tussen start en finish.

De heer **Melkert** (PvdA): Hardlopers zijn inderdaad doodlopers; dat hebt u eigenlijk, in omfloerste bewoordingen, tegen de Franse president gezegd. Dat zij zo, maar ten aanzien van de opbouw van de structuur is volgens mij door het kabinet zelf een belangrijke vraag in de richting van Brussel te stellen over de rol van de ministers van defensie. Uiteraard gaat het allereerst om een nadere invulling en toespitsing van aspecten van het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid. Dat kent zijn structuren en verantwoordelijkheden. Door de benoeming van Solana krijgt dat een eigen werking, maar intussen is de defensiecomponent in de structuur van de EU eigenlijk niet gerepresenteerd. In Oostenrijk is een informele bijeenkomst geweest; daaruit leek voort te vloeien dat er later iets zou volgen, maar als ik het goed zie, is dit nog niet echt ingevuld. Het lijkt mij van belang dat ook Nederland erop aandringt dat de ministers van defensie hun rol daarin gaan spelen, want anders blijft er op Europees niveau een te groot gat zitten tussen buitenlandse zaken en defensie.

Minister **Kok**: Ik ben het daar zeer mee eens, ook wat de werkwijze in Nederland betreft. Ik heb al gezegd dat de minister van Buitenlandse Zaken en de minister van Defensie hier samen aan werken en natuurlijk ook stukken voorleggen aan het kabinet. Het is van belang dat wij geen gaten laten vallen. Dat is een risico van de door Chirac voorgestelde nieuwe structuur: de betrokkenheid en inbreng van de ministers van defensie is daarin onvoldoende terug te vinden. Wat het Brusselse traject betreft: we hebben natuurlijk geen Europese Raad van ministers van defensie in de zin van allerlei andere vakraden, maar de ministers van defensie nemen in oktober of november – volgens mij in november – wel deel aan een Algemene Raad, die ook deze problematiek zal bespreken. Los van het af en toe deelnemen aan Algemene Raden zullen wij er overigens ook voor zorgen dat de afstemming optimale aandacht krijgt, zowel thuis als in het Europese kader.

De heer **Melkert** (PvdA): Met dan uiteindelijk – in de termijnen zal blijken wanneer dat opportuun is – een structuur, waarbinnen de ministers van defensie zich permanent gerepresenteerd kunnen zien in de Europese besluitvorming.

Minister **Kok**: Dat zullen we nog eens heel goed moeten wegen en bekijken, ook in het licht van de voortgang van de gesprekken hierover. Ter afronding van dit onderwerp noem ik een vijfde observatie over de EVDI: het spreekt vanzelf dat de Unie in voorkomende gevallen wel degelijk over een effectief vermogen tot optreden moet kunnen beschikken.

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Maakt de minister-president zich met mij grote zorgen over de neergaande positie van de Europese Commissie? Ik erken wat er zojuist is gewisseld, maar met de benoeming van een heel zware ''mijnheer buitenlands beleid'' moeten wij natuurlijk wel oppassen dat de Europese Commissie op dit punt de deur op een gegeven moment niet dicht kan doen. Dat zou ik een slechte ontwikkeling vinden.

Minister **Kok**: Ik heb de neiging om het eigenlijk net andersom te benaderen. Ik maak me daar geen zorgen over. Ik zou zeggen: de nieuwe ploeg is net aangetreden en een Commissie die haar mannetje en vrouwtje staat, zal het zich, zeker nu met de heer Solana een zware ''monsieur PESC'' is aangesteld, natuurlijk tot haar taak rekenen om vanuit de werkzaamheden van de Commissie voor kwaliteit te zorgen. Het lijkt mij dus eerder een aansporing om goed te presteren dan dat ik mij daar zorgen over zou maken.

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Mijn zorg richt zich niet zozeer op de personen als wel op het ontbreken van de balans in de structuren. Naarmate je de Raad en alles wat daaraan hangt, om het oneerbiedig te zeggen, zwaarder maakt en optuigt, zul je ook de structuur moeten vinden om de Europese Commissie – op de langere termijn toch een buitengewoon belangrijk orgaan in Europa – op dit cruciale gebied van verdergaande Europese integratie bevoegdheden te geven en te laten houden. Dat hangt helaas niet alleen samen met zware persoonlijkheden.

Minister **Kok**: Het zou kunnen dat het denken over de verdere vormgeving en over de formele

bevoegdheden nog niet is afgerond. Toch blijf ik bij mijn punt. Als men met gezag spreekt en de ambitie heeft om kwaliteit te leveren, dan kan men straks misschien met meer recht en reden de competenties vragen.

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Ik hoop in dit kader in ieder geval dat de Europese Commissie maximaal aanwezig zal kunnen zijn en blijven bij de Europese Raad en daar niet wordt weggedrukt door het zwaar opgetuigde buitenlanddeel van de Raad van ministers. Dat is een heel concreet zorgpunt. De Commissie moet maximaal in staat zijn om op dat niveau te blijven opereren en mee te beslissen.

Minister **Kok**: Ik hoop en ik heb ook een goede verwachting dat Commissievoorzitter Prodi zich op dit punt niet de kaas van het brood zal laten eten. Men is er zelf bij. Ook de vorige Commissie, in de oude samenstelling, heeft absoluut niets in de weg gelegd aan het proces op weg naar ''monsieur PESC'' of ''madame PESC''. Het is ''monsieur'' geworden, maar dat valt in het huidige tijdsgewricht ook te vrezen. Ik denk dat men hier stevig bovenop moet zitten. Nederland zal dat in elk geval ondersteunen.

Voorzitter! De regering deelt de mening van diverse afgevaardigden dat het van belang is om terug te kijken naar de Nederlandse betrokkenheid bij de Kosovocrisis. Er wordt gewerkt aan een evaluatie. Die zal tijdig voor de behandeling van de begrotingen van Buitenlandse Zaken en Defensie aan de Kamer worden gezonden. De evaluatie zal zich richten op de politieke, militaire en humanitaire aspecten van de Nederlandse betrokkenheid. Overigens vindt juist dezer dagen in NAVO-verband een overleg plaats van ministers van defensie in Toronto, waar mede over de aspecten van deze problematiek wordt gesproken. Ik ben ervan overtuigd dat de eerst-verantwoordelijke ministers in staat zullen zijn om zich op weg naar het opstellen van de evaluatie te vergewissen van aandachtspunten die naar de mening van de Kamer van bijzonder belang zijn.

De consequenties die wij verbinden aan de Nederlandse inzet in Kosovo komen ook aan de orde in de in het vooruitzicht gestelde Defensienota. De heer Dijkstal heeft aandacht gevraagd voor de personeelsproblematiek daar. Daarom wordt in de hoofdlijnennota, ondanks de budgettaire aanpassingen, extra geld – 100 mln. structureel – uitgetrokken voor de positie van Defensie als werkgever. De Defensienota zal definitieve voorstellen bevatten. Voor een succesvolle inzet bij vredesoperaties is goed opgeleid, getraind, gemotiveerd en toegerust personeel absoluut noodzakelijk.

Verschillende afgevaardigden hebben gewezen op de nog steeds groeiende kloof tussen arm en rijk in de wereld. De regering is zich bewust van deze scheefgroei en doet daar ook wat aan. Een voorbeeld is het voeren van een effectief en ruimhartig ontwikkelingsbeleid. De heer Melkert vroeg naar de resultaten van de samenwerking tussen minister Herfkens en een drietal collega's, bewindspersonen voor ontwikkelingssamenwerking in Noorwegen, Duitsland en Engeland. De inzet van de samenwerking is om internationale afspraken uit te voeren en het optreden van de vier deelnemers internationaal te coördineren. Samen met haar drie collega's spreekt minister Herfkens aanstaande zaterdag in Washington met directeur Michel Camdessus van het IMF over de rol van het IMF bij multilaterale schuldverlichting. De uitvoering van de afspraken, waarover de Kamer eerder al schriftelijk is geïnformeerd, staat volgend voorjaar op de agenda van een tweedaagse vergadering, waarbij de Nederlandse minister de gastvrouw zal zijn.

Meerdere afgevaardigden hebben hun zorgen geuit over de toename van conflicten in de wereld en gevraagd naar de Nederlandse initiatieven op dit vlak. De sterke concentratie van de hulp op Afrika en de omvangrijke wederopbouwsteun aan de Balkan zullen bijdragen aan conflictpreventie.

De heer **Schutte** (GPV): Voorzitter! Gaat de minister-president nog in op het onder andere door mij gesignaleerde punt dat er nogal wat ontwikkelde landen zijn die eerder omlaag dan omhoog gaan met hun uitgaven voor ontwikkelingssamenwerking?

Minister **Kok**: Ja, voorzitter! De regering zal vanaf volgend jaar jaarlijks ongeveer 0,5 mld. uittrekken voor wederopbouw van de Balkan in den brede. Hierover zal binnenkort een notitie naar de Kamer gaan. Ik teken hierbij aan, dat de extra steun voor de Balkan niet ten koste gaat van de steun aan andere regio's in de wereld.

Nederland trekt als een van de weinige rijke landen al jaren meer geld uit voor duurzame armoedebestrijding dan de 0,7% BNP die in de VN is overeengekomen als streefpercentage. Ook voor 2000 trekt de regering 0,8% BNP uit. Om het met cijfers zichtbaarder te maken, wijs ik erop dat als alle donorlanden de doelstelling van 0,7% BNP hadden gerealiseerd, de ontwikkelingshulp in 1997 was uitgekomen op 138 mld. dollar in plaats van 48 mld. dollar. Dan zou er dus 90 mld. dollar bovenop die 48 mld. bij gekomen zijn. Dat is bijna een verdrievoudiging van het bedrag dat er toen was. Het beroep van de heer Schutte aan het kabinet was om op een manier die enige impact zou kunnen hebben, in de internationale overleggen en contacten ervoor te blijven ijveren dat de lat ook in andere landen weer hoger komt te liggen. Zoals bekend, werkt het opgeheven vingertje daarbij niet altijd, maar de argumenten en overtuigingskracht die daarbij passen, zijn en blijven van wezenlijke betekenis. Wij zullen er alles aan doen – dat geldt voor collega Herfkens, maar ook voor alle andere leden van het kabinet inclusief mijzelf – om hiervoor te bestemder plaatse en bij gelegenheden die zich daarvoor aandienen blijvend aandacht te vragen. Want onvoldoende aandacht hiervoor betekent eigenlijk dat je op andere terreinen tegen zoveel aanloopt, dat je loopt te dweilen met de kraan open.

De heer **De Graaf** (D66): Voorzitter! Ik weet niet of de minister-president in zijn voorbereide tekst nog verder aandacht schenkt aan Afrika. Zo niet, dan heb ik nog een vraag.

Minister **Kok**: In de schriftelijke antwoorden ben ik erop ingegaan.

De heer **De Graaf** (D66): Dat heb ik gezien. Vandaar dat ik erop terugkom. In de schriftelijke antwoorden, waarvoor dank, op mijn vragen over het Grote Merengebied schrijft de regering dat de uitvoering van het vredesakkoord van Lusaka vertraging oploopt en dat zij zodra het akkoord daadwerkelijk wordt

uitgevoerd, verdergaande hulp voor vredesopbouwende activiteiten zal overwegen. Dat leidt tot de vraag wat de regering zich daarbij precies voorneemt.

Uit de antwoorden blijkt dat het binnen het kader van de EU kennelijk moeilijk is te komen tot afspraken over samenwerking en gerichte aandachtsverdeling. Letterlijk schrijft de regering: Elk land heeft zijn eigen agenda. Het is niet eenvoudig in de praktijk te brengen, maar Nederland zal zijn uiterste best doen. Is het kabinet daadwerkelijk bereid om dat binnen de EU echt op de agenda te zetten? Is het bereid in de Algemene Raad de vraag aan de orde te stellen welke mogelijkheden er zijn om tot een EU-verdeling van aandachtsgebieden te komen? Zelf pleit ik ervoor dat Nederland zich specifiek richt op het Grote Merengebied. Ik heb Congo als voorbeeld genoemd.

Voorzitter! Ik wil ook graag van deze gelegenheid gebruik maken om een raar commentaar in een krant te ontzenuwen. Daarin werd gesuggereerd dat wij hebben voorgesteld om maar gelijk Nederlandse troepen naar Congo te sturen. Daar heb ik het niet over. Het gaat erom wat Nederland in het algemeen kan doen om bij te dragen aan demobilisatie, ontmijning en opbouw en met name ter ondersteuning van de opbouw van de democratie in dat land.

Minister **Kok**: Voorzitter! Het antwoord op de vraag van de heer De Graaf is wat mij betreft positief. Er dienen zich de komende tijd ook weer nieuwe kansen aan, zonder dat wij de mate waarin in Europa de neuzen dezelfde kant op zullen gaan, overschatten. Dat hoeft ook niet op voorhand vast te staan. Het gaat erom wat je inzet is en wat je vervolgens met die inzet doet.

Wat zijn die nieuwe kansen? Tenzij uitzonderlijke ontwikkelingen in de actualiteit dat onmogelijk maken, zullen wij in de eerste plaats, maar dat is enigszins buiten de Europese Unie, tegen het einde van het Nederlandse voorzitterschap van de Veiligheidsraad volgende week in de Raad nog aandacht vragen voor het beleid met betrekking tot Afrika. Daar is grote behoefte aan, want Kosovo heeft, terecht, lange tijd alle aandacht opgeëist en ook Oost-Timor heeft de laatste tijd terecht veel aandacht opgeëist. De structurele en zeer fundamentele vragen Afrika betreffend, zullen wij niet alleen op de agenda moeten houden. Wij zullen er ook voor moeten zorgen dat er op basis van het bespreken ervan, tot verdere activiteiten overgegaan wordt. De vlam van aandacht daarvoor mag niet doven. Daarvoor is de problematiek veel te ernstig. Andere nieuwe kansen die zich aandienen, liggen ook in Europa zelf. Ik denk dat de naderende voorzitterschappen van Portugal en Frankrijk –respectievelijk het eerste en het tweede halfjaar van 2000 – hoezeer men in die beide landen ook eigen agenda's heeft richting Afrika, wel mogelijkheden bieden om in het verlengde van hetgeen wij in 1997 als voorzitter van de Unie hebben gedaan, geprononceerder aandacht te besteden aan Afrika. Ik meen dat begin april 2000 ook een Afrika-EU-top in Caïro is voorzien. De ervaringen met Latijns-Amerika en Azië hebben ons geleerd dat zo'n top ook kan worden benut om wat actiever en geïntensiveerder aandacht te besteden aan hetgeen op allerlei terreinen gezamenlijk kan. Als het antwoord dat u schriftelijk is gegeven iets te voorzichtig of afhoudend lijkt – ik kon het niet zo snel vinden – dan wil ik hier graag duidelijk stellen dat wij hier positief en actief mee door zullen gaan.

De heer **De Graaf** (D66): Voorzitter! Dat doet mij deugd, maar ik hoop dat de consequentie daarvan dan ook is dat Nederland ook in eigen huis actief kijkt welke additionele middelen beschikbaar kunnen worden gesteld om die vredes- en democratieopbouwactiviteiten te kunnen ondersteunen, want het huidige budget daarvoor is toch wat mager!

Minister **Kok**: Wij zullen zeker aan die vergrote aandacht de door u aangegeven consequentie verbinden!

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Voorzitter! Heb ik het goed begrepen dat met ingang van dit jaar mevrouw Herfkens van haar begroting alle eerstejaars opvang van asielzoekers gaat betalen?

Minister **Kok**: Er bestaat een regeling die nader is toegelicht in de stukken die u zijn voorgelegd. Wat is het punt?

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Het punt is dat de opvang van statushouders, erkende vluchtelingen, wel, maar de opvang van alle eerstejaars asielzoekers wat ons betreft zeker niet mag worden beschouwd als behorend tot de categorie officiële ontwikkelingshulp! Vandaar mijn vraag.

Minister **Kok**: Met inachtneming van de regels van Parijs is er een afspraak gemaakt over een forfaitair bedrag tot een bepaald niveau. Volgens mij is dat in essentie geen nieuw beleid – hoewel de bedragen wel anders zijn – en geen afwijking van hetgeen in vorige jaren gold. Bij regeerakkoord zijn nog aanvullende afspraken gemaakt over aanpassing van een bepaalde verrekeningstechniek, maar het gaat nu om actualisering van een beleidslijn die in overeenstemming met de regels van de Club van Parijs reeds bestond.

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Bij mijn weten is het een afwijking van de beleidslijn die tot nu toe werd gevolgd. Opvang van erkende vluchtelingen mag onder het budget van ontwikkelingssamenwerking vallen omdat die wordt beschouwd als officiële ontwikkelingshulp. Dat geldt zeker niet voor de eerstejaars opvang van alle asielzoekers, maar ik zie dat het briefje er al aankomt!

Minister **Kok**: Het briefje is er inderdaad, maar omdat ik mij niet herinner dat dit punt ook in uw eerste termijn aan de orde is geweest...

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Dat is juist!

Minister **Kok**: ...zou ik u willen voorstellen de minister voor Ontwikkelingssamenwerking te vragen om in aanvulling op de al gegeven schriftelijke antwoorden hierover nog wat meer nadere informatie te geven.

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Ik vind dat prima, maar ik zal uw antwoorden recht blijven doen door af en toe vragen te stellen of opmerkingen te maken over onderwerpen waarover ik in mijn eerste termijn niet heb gesproken!

Minister **Kok**: Ik voelde mij daarom vrij om voor te stellen daarop nog maar schriftelijk te antwoorden.

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA):

Kok

Dat is akkoord, als u mij maar toestaat om af en toe ook eens een vraag te stellen over onderwerpen die ik gisteren niet heb aangeroerd!

De **voorzitter**: Ik dacht dat ik degene was die dat wel of niet toestond!

Minister **Kok**: Voorzitter! Ik zal de laatste zijn om ook maar enige kritische opmerking in de richting van de Kamer te maken, ik wilde alleen maar mijn verontschuldigingen aanbieden voor het feit dat ik niet op deze beantwoording was voorbereid.

Voorzitter! Ik kom op enkele kwesties verband houdend met ruimte, grondbeleid, milieu, enz. De ruimtedruk in ons land is groot en zal in de toekomst zeker zo groot blijven en wellicht zelfs groter worden. In samenhang met een toename van de bestedingsruimte leidt die ruimtedruk tot stijgende grondprijzen. Velen hebben daarvoor gisteren de aandacht gevraagd. Het kabinet is ervan overtuigd dat het wenselijk en ook nodig is om grondbeleid in brede zin aan de orde te stellen. Dat betekent dat de bewindslieden van VROM hierover een nota voorbereiden in de vorm van een interdepartementaal beleidsonderzoek. Het doel daarvan is om de problematiek helder te krijgen en voorstellen voor de oplossing van de knelpunten aan te dragen. In het voorjaar van 2000, dus een halfjaar na nu, zal de rapportage gereed zijn; daaropvolgend zal een kabinetsstandpunt worden bepaald.

Ik kom bij de huren. De PvdA-fractie bood dit onderwerp aan als een gratis geschenk, dus dat geeft alle reden om met meer dan gemiddelde aandacht naar de aanbieder ervan, de heer Melkert, te kijken. Als ik mij niet vergis, dan is diens suggestie een lichte aanscherping van de afspraken die daarover in het regeerakkoord zijn gemaakt. Hierin las ik: ''...dat met inachtneming van de eisen van een bedrijfseconomisch verantwoorde exploitatie, een huurprijsbeleid voor woningen onder de grens van de Huursubsidiewet wordt voortgezet in de richting van het inflatiepercentage''. Uiteraard gaat het hierbij om een neerwaartse lijn. Natuurlijk moeten wij hier zeer zorgvuldig naar kijken. De staatssecretaris van VROM is op dit moment volop in gesprek met de organisaties van huurders en verhuurders. Binnenkort zal hij, rekening houdend met de uitkomsten van dat overleg, aan de Kamer voorstellen doen met betrekking tot het huurbeleid van de komende jaren. Het lijkt mij verstandig dat de Kamer daarna de gelegenheid benut om in het licht van de uitkomst van dit overleg een meer diepgaande discussie over het huurbeleid te voeren. Een datum daarvoor staat al vast: op 3 november zullen de Kamer en de staatssecretaris hierover in een overleg van gedachten wisselen. Ik weet niet of daarbij aspecten aan de orde zullen komen die verband houden met de mate waarin een verdergaande verevening kan worden bereikt, een aspect dat de heer Melkert noemde. Ik stel voor dat de staatssecretaris zijn overleg met de organisaties voortzet, de Kamer tijdig over de uitkomsten en zijn bevindingen rapporteert en voorstellen doet voor het huurbeleid voor de komende jaren. Daarna kan hierover op basis van alle beschikbare informatie van gedachten worden gewisseld.

De heer **Dijkstal** (VVD): Voorzitter! Zoals gewoonlijk klinkt dit zeer redelijk, ook de verwijzing die de minister-president naar het regeerakkoord maakte. Ik vraag hem of de Kamer niet van een zekere largesse zou getuigen als zij niet nu al aan de gang ging met initiatiefwetsvoorstellen, nu hier conform de afspraken in het regeerakkoord kennelijk hard aan wordt gewerkt.

Minister **Kok**: Daarover heb ik niets te zeggen.

De heer **Melkert** (PvdA): Voorzitter! Ik sta hier ook een beetje van te kijken. Maar ik wilde nog een vraag stellen over het woord ''aanscherping'' dat de minister-president gebruikte. ''In de richting van het inflatiepercentage'' betekent toch dat je op dat percentage kunt of wilt uitkomen? De minister-president is het toch met mij eens dat dit in het regeerakkoord is inbegrepen?

Minister **Kok**: Ik sluit dat niet uit, maar ik weet niet wat de bewindslieden, wanneer de organisaties zijn beluisterd, een en ander nader is bestudeerd en van oordelen is voorzien, opschrijven over bedrijfseconomisch verantwoorde exploitatie. Ik denk dat hier een spanningspunt zit, maar ik weet niet of dat onoverkomelijk is. Maar als de eisen van een bedrijfseconomisch verantwoorde exploitatie niet volledig of direct leiden tot een zachte landing op het inflatiepercentage, dan is er in de overgangssituatie een probleem. Het hangt allemaal een beetje af van het ambitieniveau dat bij de toepassing wordt gehanteerd.

De heer **Melkert** (PvdA): Daar ligt precies de relatie met de verevening die wordt voorgestaan. De middelen die beschikbaar zijn voor een verantwoorde bedrijfseconomische exploitatie zouden immers, met name voor arme corporaties, breder beschikbaar moeten komen, wat voor de huurprijsontwikkeling weer neerwaartse consequenties zou kunnen hebben. Het gaat er mij niet om, in detail vast te stellen hoe het precies in elkaar zit. Ik wil het woord ''aanscherping'' nuanceren. Zoals de minister-president het kwalificeerde zie ik het niet. Ik neem aan dat hij het naar aanleiding van de vragen die ik stel ook niet zo ziet.

Minister **Kok**: Ik ben alleen maar positief gestemd dat de nadere invulling van de heer Melkert mij geen reden geeft om de zorg te handhaven.

Voorzitter! Ik kom te spreken over de openbare nutsbedrijven en de daar te maken keuzen op het snijvlak van markt en overheid. De heer De Hoop Scheffer heeft gevraagd om aan te geven welke uitgangspunten het kabinet hierbij hanteert. Hij heeft daarbij in het bijzonder aandacht gevraagd voor randvoorwaarden als kwaliteit, prijs en toegankelijkheid. Voor het kabinet staan deze randvoorwaarden centraal, ook in gevallen waarin taken naar de mening van het kabinet kunnen worden uitgevoerd door de markt. Dat er sprake is van een collectief, algemeen en publiek belang betekent niet steeds dat de overheid zelf alle onderdelen van de uitvoering ter hand moet nemen. Ik denk aan de telecommunicatie. De overheid staat bij iedere verzelfstandigingsoperatie voor de opgave om besturingsarrangementen te kiezen die aan dit soort belangen voldoende recht doen, niet in de zin van: als het toevallig zo uitkomt is het mooi meegenomen. De bescherming daarvan is in de door de heer De Hoop Scheffer genoemde sectoren uiteindelijk in wetgeving vastgelegd.

Kok

De wetgever maakt uiteindelijk de afweging ten aanzien van alle in aanmerking komende belangen, waaronder de randvoorwaarden van kwaliteit en beschikbaarheid of toegankelijkheid. Die belangen die in het regeerakkoord intrinsieke waarden worden genoemd krijgen in het huidige tijdsgewricht nadrukkelijker aandacht dan in de periode van de privatiseringsgolf uit de jaren tachtig die vooral was ingegeven door de wens de uitgaven bij het Rijk te beperken. In een recent advies ''De overheid de markt in- of uitprijzen'' heeft de Raad voor het openbaar bestuur voor de afweging van belangen die aan een overdracht van taken aan de markt ten grondslag ligt, nog eens nadrukkelijk de aandacht gevraagd. De ROB heeft daarvoor een redeneerschema aangereikt. Het kabinet zal binnenkort op dit advies en op een zeer onlangs vastgestelde advies van de SER over het optreden van de overheid op de markt reageren.

Als voorbeeld wil ik stilstaan bij de marktwerking op de watermarkt waarover de heer Melkert vragen heeft gesteld. Het kabinet is ervan overtuigd, dat water en markt goed samengaan in onderdelen van deze sector. Bij industriewater is concurrentie mogelijk, bij andere onderdelen zoals drinkwater gaat dat niet samen. In het kader van de nieuwe Waterleidingwet wordt nagedacht over een nieuwe marktordening voor deze netwerksector. Waterbedrijven hebben nu een regionaal monopolie en verder weinig prikkels tot doelmatigheid. Bij het bepalen van de marktordening heeft het kabinet speciale aandacht voor de infrastructuur in de watersector. Die infrastructuur wordt net als bij rails, buizen en kabel een natuurlijk monopolie. Op de vraag of die infrastructuur voor derden moet worden opengesteld zoals bij elektriciteit of gas, antwoord ik dat is besloten dit niet te doen in verband met kwaliteits- of gezondheidsaspecten. Om de bedrijven tot grotere doelmatigheid aan te zetten heeft het kabinet gekozen voor verplichte benchmarking. Dat betekent dat prestaties onderling vergelijkbaar worden gemaakt en dat slecht presterende bedrijven tot verbetering kunnen worden verplicht. Dit noemen wij indirecte concurrentie. Iedereen heeft zo'n prikkel nodig. Zolang directe concurrentie niet mogelijk is en gebonden klanten geen keuze hebben uit meer aanbieders, zal de betrokkenheid van de overheid groot moeten blijven. Daarom heeft het kabinet er bij water voor gekozen alle infrastructuur en ook de levering van drinkwater in publieke handen te laten.

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): De vraag rijst waarom die opstelling niet ook is gekozen met betrekking tot elektriciteit. Meer ten principale zal de minister-president het met mij eens zijn dat er een groot verschil is tussen de situatie waarin er één aanbieder is en die waarin er meer aanbieders zijn. Wat telecom betreft volg ik hem, mits men beschikt over een controleorgaan dat kan ingrijpen als dat nodig is. Op de politieke verantwoordelijkheid daarvoor komen wij later ongetwijfeld nog terug. Gisteren was mijn centrale vraag – ook de heer Melkert heeft er in de krant opmerkingen over gemaakt – of de overheid niet op cruciale onderdelen als de rails, het hoogspanningsnet en het water een grotere vinger in de pap moet hebben en houden. Ze moet aan de knoppen blijven zitten. Het CDA heeft geen bezwaar tegen marktwerking omdat de markt een aantal dingen beter kan dan de overheid. Wél maken wij er bezwaar tegen dat de overheid ten aanzien van de publieke nutsvoorzieningen op te grote afstand gaat staan en te veel uit handen geeft.

Minister **Kok**: Dat heb ik goed verstaan en begrepen. Ik meen dat drie trefwoorden hierbij van belang zijn. In de eerste plaats gaat het om letterlijk adequaat en optimaal toezicht; dat is cruciaal. Wij moeten ervoor zorgen dat via de kwaliteit van dat toezicht de zaken naar behoren functioneren. In de tweede plaats moet er sprake zijn van marktwerking waar dat kan, ook om kwaliteit en prestaties te verbeteren. In de derde plaats moet men niet te snel door elkaar halen – dat speelt soms in het debat een rol – wie de bezitter is en waar de overheid over gaat op grond van haar verantwoordelijkheid met betrekking tot kwaliteit, toegankelijkheid en prijs. Dat zijn de belangrijke elementen voor de verdere beoordeling van voorstellen. Op grond hiervan kan worden nagegaan of we op de goede koers zitten en of er voldoende gemeenschappelijks in zit. Ik herhaal ze nog even: toezicht, marktwerking waar het kan en niet te snel zeggen: je bent alleen maar de baas wanneer je ook eigenaar bent.

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Ik voeg er een vierde element aan toe en dat is het element van de belanghebbenden. Zo is het openbaar vervoer van ons allemaal. Ten aanzien daarvan heb ik het onderscheid gemaakt tussen shareholder en stakeholder. Ik voeg die stakeholder als vierde element toe. Als je deze vier elementen bijeen neemt, kun je je afvragen of je de NS wel naar de beurs moet brengen.

Minister **Kok**: Voorzitter! Ik wilde dan ook graag nog enkele opmerkingen maken over de privatisering van de NS. Het kabinet is van oordeel dat datgene waarop de heer De Hoop Scheffer nu doelt, een onderdeel is van het verzelfstandigingsproces van de spoorwegen en de geleidelijke invoering van concurrentie in het spoorvervoer. Gehele of gedeeltelijke privatisering zal in die zienswijze een nieuwe impuls voor de NS zijn omdat de toegang tot de kapitaalmarkt wordt verbeterd waardoor de financiering van innovaties en allianties wordt vergemakkelijkt. De manier waarop er zal worden geprivatiseerd, ligt nog allerminst vast. De voorstudie van de WRR zal zeker bij de overwegingen worden betrokken.

De invloed die de overheid thans op het beleid van de NS heeft, moet overigens niet worden overdreven. In de vorm van de structuur-NV ligt het toezicht nadrukkelijk bij de raad van commissarissen. Het Rijk, als aandeelhouder, heeft slechts zeggenschap waar het gaat om het vaststellen van de jaarrekening, de winstbestemming en de benoeming van commissarissen. Meer ten principale geldt, dat de overheidsinvloed op de exploitatie van spoorwegen niet zal verminderen, maar op een andere wijze vorm zal krijgen, namelijk in een contractuele relatie. Alle afspraken moeten worden vastgelegd in prestatiecontracten. Er zal dus niet sprake zijn van minder overheid of van een overheid die achter de coulissen verdwijnt, maar wel van een andere rolverdeling. Ik vraag de zich in dit verband kritisch opstellende Kamerleden om begrip voor het feit dat later een grondige gedachtewisseling zal volgen over die andere rolverdeling en over de wijze waarop

De heer Marijnissen (SP)

de overheid in die dan ontstane situatie op grond van het algemeen belang haar taken zal formuleren. Men mag nu niet te snel privatisering vereenzelvigen met: oh, nu hebben wij er niets meer mee te maken. Dat is, dunkt mij, een beetje kort door de bocht.

De heer **Marijnissen** (SP): In de Kamer zijn heel wat debatten gevoerd over de NS in verband met onder andere sluiting van verkooppunten van kaartjes, verminderde service en treinen die niet op tijd rijden. Het antwoord van de minister van Verkeer en Waterstaat was steevast: daar ga ik niet meer over. Welnu, volgens mij is dit precies waar het om draait: als de overheid dit soort belangrijke voorzieningen privatiseert, afgezien van een beursgang of niet, komt de overheid op afstand. Natuurlijk kan de minister-president zeggen: wij eisen kwaliteit. Maar wanneer de Kamer signaleert dat de kwaliteit afneemt, beschikt de regering niet over adequate middelen om op te treden.

Minister **Kok**: Mijn betoog was er juist op gericht om duidelijk te maken dat privatisering van de spoorwegen, met de mogelijkheid om naar de kapitaalmarkt te gaan, niet inhoudt dat de overheid geen betrokkenheid meer heeft met de spoorwegen.

De heer **Marijnissen** (SP): Maar als NS bepaalde besluiten neemt die wij uit een oogpunt van algemeen belang ongewenst achten – ik noem weer het sluiten van stations en van verkooppunten van kaartjes – staat de minister met de handen in de lucht en zegt: daar ga ik niet meer over en daarvoor moet u bij de NS zijn. Daar zit nu juist het probleem. Ik vind namelijk dat bij belangrijke basisvoorzieningen de overheid niet alleen kwaliteit moet eisen, maar ook moet garanderen. Ik merk in de praktijk van allerlei debatten daarover dat dit lang niet altijd het geval is.

Minister **Kok**: Ik heb gewezen op de prestatiecontracten, die een geheel van afspraken bevatten. Die staan of vallen niet al naar gelang de NS wel of niet geprivatiseerd is.

De heer **Marijnissen** (SP): Dan een ander punt, en wel dat van MDW (marktwerking, deregulering en wetgevingskwaliteit). Er zijn in dat verband tientallen voorbeelden genoemd van toeneming van concurrentie en introductie van marktwerking. Ik noem de ziekenhuizen, maar ik snap werkelijk niet hoe een kabinet kan bedenken dat daar door introductie van de marktwerking de kwaliteit in de zorg een impuls kan krijgen en de toegankelijk voor patiënten van ziekenhuizen kan worden bevorderd.

Minister **Kok**: Even om mijn geheugen op te frissen: is daarover een voorstel aan de Kamer gedaan?

De heer **Marijnissen** (SP): Het kabinet speelt al een poosje met die gedachte. Ik noem ook de thuiszorg. De hele zorgsector is ook ten prooi gevallen aan gedachten over mogelijkheden van introductie van marktwerking. Ik dacht juist dat de ervaringen bij de thuiszorg hadden geleerd dat wij met name op de terreinen van zorg en onderwijs verre van de introductie van marktwerking moeten blijven, omdat anders altijd het gevaar van de tweedeling van de toegang op de loer ligt.

Minister **Kok**: Ik weet wel dat er een dergelijk project ligt in het kader van de MDW-operatie, maar ik meen niet dat daarbij al sprake is van een afronding en een daarbij behorend kabinetsstandpunt. Bij de projectomschrijving is al voldoende aangegeven, dat wij ook hierbij moeten bezien op welke wijze meer doelmatigheid en grotere efficiency bereikt kunnen worden zonder dat wordt afgedaan aan de kerntaken. Ik denk aan benchmarking, het vergelijken van verrichtingen op een reële basis. Zo gaan wij natuurlijk niet de efficiency van ziekenhuizen beoordelen aan de hand van de vraag hoe men patiënten zo snel mogelijk en zo slecht mogelijk kan behandelen. Als dat uw zorg is, sta ik geheel aan uw zijde. Nogmaals, het kan niet zo zijn dat, gegeven de functie die in dit geval een verzorgingsinstelling of een ziekenhuis heeft, wij daar een vorm van marktwerking zouden gaan toepassen die letterlijk afbreuk zou doen aan de kwaliteit die men moet leveren. Hoewel ik nu even niet alle details van dit project beheers, is mijn stelling wel dat er, binnen hetgeen overigens vergelijkbaar is en zonder af te doen aan de kerntaken en de kwaliteitstoets van ziekenhuizen ten opzichte van patiënten en mensen die op diensten moeten kunnen rekenen, overigens nog wel wat te vergelijken is om te bevorderen dat men beter presteert waar dat op een verantwoorde manier kan. Daar is uiteindelijk iedereen mee gediend, mits aan die kwalitatieve randvoorwaarden wordt voldaan.

Niemand, ook in deze sector, is gediend met onnodige ondoelmatigheid.

De heer **Marijnissen** (SP): Ik denk dat het verschil van mening erin zit dat ik een andere inschatting heb. Uw bedoeling is wel goed, maar mijn veronderstelling is dat deze niet uitkomt als u marktwerking introduceert. Zie de ervaringen in de thuiszorg, waarvoor u van marktwerking teruggekomen bent in verband met alle slechte neveneffecten op het gebied van arbeidsvoorwaarden, kwaliteit, scholing van personeel etc.

Misschien mag ik u in verband met privatisering en marktwerking een ander voorbeeld voorhouden. In NRC Handelsblad las ik deze week dat de DTE, de toezichthouder op de elektriciteitsvoorziening, concludeert dat een verlaging van de elektriciteitsprijs voor huishoudens zal uitblijven en dat wij voor het milieu eerder te maken krijgen met een verslechtering dan met een verbetering, twee punten waarop het kabinet verbetering had beloofd.

Minister **Kok**: Over het laatste zal minister Jorritsma graag schriftelijke informatie verzorgen. U overvraagt mij daarmee een beetje.

Het eerste punt is een kwestie van inschatting. Ik weet niet of het een compliment is, maar u stelt vast dat ik niet verwacht dat die schadelijke effecten zullen optreden. U vreest dat die wel optreden. Ik vind dat wij er samen tot het uiterste voor moeten zorgen dat het niet gebeurt. Met het introduceren van elementen van marktwerking op dit terrein mag er geen hellend vlak ontstaan waardoor het kind met het badwater wordt verwijderd. Dat is niet wenselijk.

De **voorzitter**: Dit lijkt mij de laatste interruptie van de heer Marijnissen, want ik denk niet dat hij hiermee verder komt.

De heer **Marijnissen** (SP): Het gaat mij om nog één ding. Ik heb vastgesteld dat het na introductie van marktwerking vaak erg moeilijk is om deze terug te draaien. Vaak is er geen politieke meerderheid voor te vinden. Het point of no return is dus gepasseerd op het moment dat je privatiseert, op het moment dat je marktwerking introduceert. Als u de kwaliteit vooropstelt, moet u dus de principiële bereidheid uitspreken dat, indien blijkt dat de verwachtingen niet uitkomen, het terugdraaien van privatisering mogelijk is.

Minister **Kok**: Ik vind dat er altijd ruimte moet zijn voor inzicht dat in de loop der tijd in de praktijk ontstaat. Dit inzicht kan leiden tot goede argumenten om een eenmaal ingeslagen weg te heroverwegen. Of daar wel of niet een parlementaire meerderheid voor is, hangt mede af van de kwaliteit van het inzicht en de kracht van de argumenten. Het is soms moeilijk om marktwerking terug te draaien en het is soms moeilijk geweest om die weg in te slaan. Als je die weg ingaat op basis van de positieve effecten die marktwerking in een groot aantal omstandigheden kan hebben, en je tijdens de rit tot de conclusie komt dat er niet voorziene of ongewenste effecten optreden, moet je er open oog voor hebben. Dit kan van invloed zijn op de privatisering of de marktwerking als zodanig; het kan ook van invloed zijn op de randvoorwaarden waarbinnen het proces zich afspeelt.

De heer **Rosenmöller** (GroenLinks): Ik keer even terug naar uw opmerking over de Nederlandse Spoorwegen. Het lijkt erop alsof verzelfstandiging en marktwerking geen nieuwe verantwoordelijkheidsverdeling in een belangrijk segment van de samenleving oplevert. Natuurlijk is dat zo. Bij privatisering ontstaat een andere, mindere rol van de overheid bijvoorbeeld voor de winstbestemming. Kunt u daarop eens reageren?

Minister **Kok**: Dat kan zijn. Wat ik probeer te zeggen, is dat het niet langer alleen of mede-eigenaar zijn niets afdoet aan het recht en zelfs de plicht van de overheid bij belangrijke voorzieningen vanuit het algemene belang regels te stellen, afspraken te maken en kaders te creëren waarbinnen de meer verzelfstandigde, meer geprivatiseerde instelling zich beweegt. Dat is mijn hoofdstelling. Voor het overige zal bij het overwegen van een concreet voorstel tot privatisering de vraag wat dit betekent voor de omvang van de opbrengst en voor de invloed op datgene wat er met de vruchten wordt gedaan, moeten worden meegewogen. In concrete situaties zul je dit steeds opnieuw moeten bekijken en wegen.

De heer **Rosenmöller** (GroenLinks): Het mag toch niet alleen een boekhoudkundige operatie zijn die de overheid geld oplevert? Het gaat om een essentieel deel van het overheidsbeleid, namelijk het stimuleren van mensen om de auto te laten staan en de trein of ander openbaar vervoer te nemen. Dat mag je toch niet daarvoor inruilen? Dat zou echt de verkeerde keuze zijn. Het in de markt zetten van een monopolist en vervolgens een rugzak aan regels ontwikkelen om die monopolist nog een beetje in de touwen te houden, is vaak niet echt de meest succesvolle weg geweest.

Minister **Kok**: Dit is typisch een onderwerp waarbij de posities in deze Kamer tegenover elkaar staan. Ik heb gezegd wat ik daarover wilde zeggen. Ik heb geen zin en ook weinig behoefte om die hele tekst te herhalen. Wij zullen eraan bijdragen dat de afwegingen rondom dit onderwerp in alle zorgvuldigheid kunnen worden gemaakt.

De heer **Rosenmöller** (GroenLinks): Ik vind dit, eerlijk gezegd, tamelijk procedureel. Bovendien heeft de Kamer op 13 september jl. uitgebreid met de minister van Verkeer en Waterstaat over de nota ''De derde eeuw spoor'' gesproken. Dat ging met name ook over dit soort vraagstukken. Daarbij bleek dat een Kamermeerderheid de door het kabinet voorgenomen beursgang van de Nederlandse spoorwegen niet wenst. Dat is althans de stand van zaken op dit moment. Houdt het kabinet onverkort vast aan een vorm van beursgang van de NS, of laat het zich overtuigen door de goed beargumenteerde meerderheidsgevoelens van de Kamer?

Minister **Kok**: Wij zijn democraat en wij brengen niets tot stand zonder daarvoor de actieve steun in Tweede en Eerste Kamer te hebben verworven. Dat stellen wij ook met enige regelmaat vast. Ik heb nog geen terugkoppeling van het notaoverleg in het kabinet gehad; dat is misschien voor de komende weken voorzien. Dan kunnen wij nader beraad hebben over het vervolg. Wat ik nu zeg, is niet meer en niet minder dan een nadere toelichting. Dat zullen voor een deel ook dezelfde argumenten zijn geweest die de minister in het parlement naar voren heeft gebracht.

Kok

Ik verschuil mij niet achter een procedure, maar ik zeg wel dat het geen zin heeft om mijn tekst te herhalen. Wij zullen onze knopen moeten tellen en goed moeten zien wat wijsheid is voor het vervolg.

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Dat moet dan wel een beetje vlug gebeuren, want er ligt een motie van mijn fractie naar aanleiding van het overleg van 13 september, waarin de beursgang van de NS aan de orde wordt gesteld. Daarover zal de Kamer moeten stemmen. Ik heb echter nog niets van de minister-president gehoord over het essentiële verschil tussen het naar de beurs brengen van een monopolist en het naar de beurs brengen van andere bedrijven. Ik erken immers dat dit bij het regionaal openbaar vervoer anders ligt dan bij het spoorvervoer. Ik ben ook door de argumenten van de minister-president niet overtuigd, maar hij wil nu niet met ons verder discussiëren. Als de overheid een monopolist op deze wijze in de markt zet, kan zij, welke constructies zij ook bedenkt, later niet meer zeggen: ik ga over essentiële onderwerpen die een publieke voorziening betreffen.

Minister **Kok**: Ik luister natuurlijk naar de argumenten die zijn en worden gewisseld. Wij zijn niet doof voor de argumenten van de Kamer. Maar voor mij staat in elk geval vast dat de mogelijkheid om in de kapitaalmarkt te kunnen participeren, voor innovaties, allianties en de toekomst van de Nederlandse spoorwegen van cruciaal belang is. Als wij zo precies weten te zeggen of je monopolisten wel of niet in de markt mag zetten, vind ik dat wij ook een verantwoordelijkheid dragen voor het maken van een afweging die wel eens de pas zou kunnen afsnijden aan een moderne en gewenste ontwikkeling van de Nederlandse spoorwegen in de nieuwe eeuw.

De heer **Melkert** (PvdA): Precies dit argument staat voor mij niet vast. Ik heb het vermoeden dat het ook overwegingen zijn aan de kant van het financieel beheer van het kabinet die mede de impuls hebben gegeven om te gaan denken aan een beursgang, mede in relatie tot investeringen in de infrastructuur. Het zal bewezen moeten worden of met private kapitaalimpulsen veel meer dingen kunnen worden gedaan dan mogelijk is met ondersteuning van de openbare financiën, eventueel met een wat creatievere inzet daarvan. En dan denk ik niet aan een uitverkoop van de NS. Ik heb er overigens begrip voor dat wij hier nu niet in alle details op kunnen ingaan, maar dat dit later moet worden besproken. Maar laat het signaal uit deze Kamer zijn dat nu eens, anders dan bij andere gelegenheden, vooraf meer verantwoording moet worden afgelegd ten aanzien van de vraag waarom privatisering al dan niet een meerwaarde heeft in vergelijking met de huidige situatie. Daar is grote behoefte aan. Mijn fractie vindt in ieder geval dat er geen besluiten kunnen worden genomen en dat er geen sfeer moet worden gecreëerd in de zin van: ''Dat gaan wij even doen.'', voordat wij dit grondig hebben besproken.

Minister **Kok**: Voorzitter! Ik ben het zeer eens met de wens om alles vooraf grondig te wisselen en te onderkennen. Dat is ook een advies aan degenen die een snelle en radicale besluitvorming in de Kamer wensen. Misschien is er in dat vooraf nog wel behoefte aan iets meer hoor en wederhoor dan nu reeds heeft plaatsgevonden.

Wat betreft de uitverkoop en de overheidsfinanciën heb ik de neiging om het anders te zien dan de heer Melkert. Ik wil het zelfs sterker formuleren. Als de privatisering van de NS geheel of ten dele zou zijn ingegeven door overwegingen, verband houdend met geld voor de schatkist en verlaging van de staatsschuld, met voorbijgaan aan wat intrinsiek van betekenis is voor de toekomst van de spoorwegen zelf, dan zou ik voor zo'n besluit niets voelen, maar dan ook helemaal niets. Niet alleen de dagelijkse leiding van de NS, maar ook de raad van commissarissen, een zware club met gezaghebbende mensen die thans en in het recente verleden een belangrijke verantwoordelijkheid vervullen en hebben vervuld in de maatschappij, kan overtuigend aangeven dat en waarom er sprake is van een vitaal belang voor de toekomst van de spoorwegen. Ik zou graag willen dat de gedachte-wisseling met de Kamer vooral over die intrinsieke argumenten gaat. Ik ben dat zeer met de heer Melkert eens. Ik dring erop aan om die mogelijkheid, als dat nog onvoldoende is gebeurd, alsnog te creëren, zodat dit intrinsieke debat met elkaar kan worden gevoerd. Het gaat niet om uitverkoop. Het gaat niet om het kasboek op Financiën. Het gaat om de toekomst van de spoorwegen. Daar horen alle aspecten bij.

De heer **Melkert** (PvdA): Voorzitter! Ik stel vast dat het vuur begint te branden. Dat is goed. Dan kan die discussie goed worden gevoerd. Wij hebben het grootste respect voor de raad van commissarissen en de dagelijkse leiding van de NS, maar er is natuurlijk geen zwaardere club in Nederland dan de club van de minister-president. Daar moeten wij het uiteindelijk mee bespreken.

Minister **Kok**: Ja zeker! Die club van ons, daar kan niemand bovenuit. Dat is absoluut waar.

De **voorzitter**: Behalve de Kamer!

Minister **Kok**: Dat klopt, voorzitter. De Kamer is de baas. Wij zijn dus de onderbaas.
Ik vind de bedrijfseconomische inzichten, ook voor de middellange en lange termijn, voor dit onder niet gemakkelijke omstandigheden functionerend bedrijf van eminent belang daarbij. Vervolgens moet natuurlijk altijd een politieke afweging worden gemaakt.

De **voorzitter**: Minister-president!

Minister **Kok**: U gaat nu vragen hoelang ik nog bezig ben.

De **voorzitter**: Ja, niet omdat het wat betreft de baasverhouding ook nog wel iets anders zou kunnen liggen, maar omdat wij hebben afgesproken dat wij zouden schorsen voor een korte middagpauze. Is dit een goed moment?

Minister **Kok**: Ik wil nog graag een paar minuten, voorzitter. Dan kan ik nog iets zeggen over de informatie-technologie en het belang daarvan. Als ik daarmee klaar ben, dan heb ik een natuurlijk punt bereikt om vanmiddag door te gaan met het tweede deel, verband houdend met werk, sociale zekerheid, zorg en alles wat met de financiële kaders verband houdt.

De **voorzitter**: Dat is goed.

Kok

Minister **Kok**: Voorzitter! Een moderne samenleving en een concurrerende economie vragen nu meer dan ooit om investeringen in kennis en de ontwikkeling en toepassing daarvan, ook gelet op de overdracht op de jongere generaties. Het toegerust zijn met de juiste kennis is van groot belang voor de samenleving als geheel. Een goede kennistoerusting is daarnaast essentieel voor de individuele burgers. Ten slotte is er het grote belang voor het bedrijfsleven. In diverse beleidsstukken heeft het kabinet zijn inzet op dit brede kennisgebied uiteengezet. Binnen de kaders van het financieel mogelijke doet het kabinet heel veel op dit terrein. Zo leidt de vertaling van het regeerakkoord in de OCW-begroting tot structurele intensiveringen die uiteindelijk oplopen tot ruim 2,2 mld. Zo is naast dit bedrag voor de kennisimpuls in het kader van de economische structuurversterking een investeringsbedrag uitgetrokken van 3,4 mld., waarvan ongeveer 1 mld. in deze periode wordt gerealiseerd. Tot slot hebben wij, boven op de prioriteiten uit het regeerakkoord, voor het funderend onderwijs en de beroepseducatie in de begroting voor volgend jaar extra middelen, oplopend tot 15 mln. opgenomen voor het hoger onderwijs. Via kleinere klassen, via ICT in het onderwijs, via meer ruimte voor vernieuwend onderzoek en tal van andere maatregelen dragen deze extra uitgaven er naar de overtuiging van het kabinet aan bij, dat wij in Nederland kunnen blijven beschikken over een onderwijs- en onderzoeksbestel dat zich goed kan meten met dat in andere landen. Dat dit thans het geval is, wijzen internationale vergelijkingen telkenmale uit. Dit moet uiteraard ook zo blijven. Dat wij dergelijke goede prestaties – los van wat ons ambitieniveau ook op de middellange en langere termijn zou moeten zijn – kunnen bereiken met een uitgavenniveau dat als percentage van het BBP vergeleken met het OESO-gemiddelde niet hoog is, duidt op een doeltreffende inzet van middelen. Meer heb ik eind augustus in Utrecht bij de opening van het academisch jaar niet gezegd en ook niet willen zeggen. Dus de vaststelling dat wij het beschikbare geld goed besteden staat niet in de weg van een serieus debat, nu en later, over de vraag hoe ons ambitieniveau voor de middellange en langere termijn zou moeten luiden. Ik zou het eigenlijk beschamend vinden als wij moesten constateren dat het geld dat aan al die betrokkenen is toevertrouwd niet goed werd besteed.

Op een aantal specifieke vragen en opmerkingen over onderwijs heb ik de Kamer schriftelijk geantwoord, zodat ik nu toekom aan het evenzeer belangrijke onderwerp van de informatie- en communicatietechnologie.

De heer **De Graaf** (D66): Voorzitter! De opmerking die de minister-president bij de opening van het academisch jaar heeft gebezigd, prikkelt en intrigeert mij. Hoe meet hij dat nu? Als het er alleen maar om gaat of onze onderzoekers op academisch niveau zich wat het aantal citaten in de internationale literatuur betreft kunnen meten met anderen of dat sommige onderzoeksinstellingen in Nederland goed bekend zijn in het buitenland, dan zegt dat misschien wel iets over een deel van het toplaagje van het onderwijs, maar niet over het geheel van het onderwijs. Of wij het goed doen in het onderwijs heeft ook te maken met de maatregelen die wij in het lager onderwijs en in het basisonderwijs nemen. Het heeft ook te maken met de vraag of wij voldoende middelen hebben voor het middelbaar beroepsonderwijs en of de grote toestroom naar het HBO vertaald wordt in voldoende middelen om mensen alle ruimte te bieden een opleiding te volgen. Dus ik stel de minister-president opnieuw de vraag – zonder dat ik dat als een kritische noot bedoel – hoe hij tot de uitspraak komt die hij heeft gedaan als dat niet alleen gebaseerd is op het academische stukje.

Minister **Kok**: Ik geef de heer De Graaf graag toe dat het niet zo eenvoudig is om met alle papieren en met alle statistieken en vergelijkingen erbij, exact op ieder onderdeel aan te geven hoe de kwaliteit van wat Nederland doet op het brede terrein van onderwijs en onderzoek, van laag tot hoog, zich verhoudt tot de situatie elders in Europa en in de wereld. Dat is bijna onmogelijk. Ik neem aan dat bij de begrotingsbehandeling van OCW een groot aantal van dit soort aspecten naar voren komt. Bijvoorbeeld als het gaat om de 14-jarigentoets staan wij er niet slecht op. Ik zie trouwens wel meer indicaties van het feit dat Nederland in Europa bepaald niet als het slechtste jongetje of meisje van de klas door het leven gaat, maar misschien ben ik nu iets te positief over wat wij doen. Wij hoeven ons niet te schamen. Er moeten wel wat dingen verbeterd worden en daar hebben wij in het regeerakkoord ook veel ruimte voor geboden. Wij hebben die afweging kunnen maken in de opmaat naar de verkiezingen en bij de start van het nieuwe kabinet. Wij hebben dat ook geprobeerd naar vermogen in te vullen. Dus ik zal de laatste zijn die ooit helemaal voldaan is over wat wij nu hebben bereikt. Ik zeg alleen dat wij op een aantal terreinen zeker niet achter het grote peloton van Europa aanhinken en dat dus de eenvoudige verwijzing naar het percentage van het BBP in vergelijking tot de OESO-norm niet alles zegt over waar Nederland staat, wat onze ambities zijn en hoe wij verder kunnen. Ik ben er zeer voor in om ten tijde van de begrotingsbehandeling van OCW of bij andere gelegenheden na te gaan op welke terreinen wij te veel achterop lopen. Dan bedoel ik niet alleen dat wij op die terreinen achterop lopen bij anderen, maar ook achterop in de tijd, want de nieuwe tijd stelt heel nieuwe eisen. Als je ambitieus bent als het gaat om de structuur van de economie en de kwaliteit van de samenleving, dan moet je zelfs met een plaats in de middenmoot geen genoegen nemen. Dat ambitieniveau is er dus wel. Ik had er even behoefte aan om de opmerking die ik in augustus heb gemaakt van een toelichting te voorzien. Voor het overige zeg ik: laten wij ervoor gaan; laten wij het systeem in alle opzichten verbeteren.

De heer **De Graaf** (D66): Deze uitspraak van de minister-president doet mij deugd. Ik wil niet dat de uitspraak van de minister-president in Utrecht een indicatie is, dat het kabinet denkt dat wij het redelijk goed doen in Nederland en dat de ambities daardoor minder hoog zijn. Natuurlijk is onderwijs niet alleen een kwestie van geld, maar ondanks de inspanningen in het regeerakkoord, waardoor er 2,2 mld. extra is, is het aandeel van het bruto binnenlands product dat wij besteden aan onderwijs, bijna eenderde minder dan twintig jaar geleden. Dan is het begrip ''kennisland'' wat relatief geworden. Omdat wij het zo belangrijk vinden voor

mensen, maar ook voor de economie, moeten wij de grote sprong voorwaarts plegen. Het OESO-gemiddelde is dan het minste dat wij in de komende jaren moeten halen.

Minister **Kok**: Mevrouw de voorzitter! Ik heb altijd de houding, misschien ook te veel, dat je doet waar je voor getekend hebt. Als wij bij de start van dit kabinet echt hadden gevonden dat dit een niet verdedigbare financiële ruimte is voor onderwijs, hadden de fracties die met elkaar het regeerakkoord hebben gemaakt, of de ministers die werden gevraagd minister te worden, moeten zeggen: dat doen wij niet. Dat bedoel ik niet persoonlijk tegen de heer De Graaf of zijn fractie. Dan hadden wij moeten zeggen: er gaat een flinke schep bovenop, want wij kunnen het gewoon niet maken om de eeuwgrens over te gaan, terwijl wij onder het OESO-gemiddelde blijven.

Ik ga ervan uit dat wij een uiterste inspanning hebben gedaan om de prioriteit voor onderwijs inhoud te geven. Ik ga ervan uit dat wij allemaal de opdracht voelen om iedere onderwijsgulden die wij besteden, optimaal te besteden. Volgens mij gebeurt dat in Nederland bovengemiddeld goed; beter dan in menig ander land. Daar ben ik echt van overtuigd. Als ik dat met enige voldoening zeg, is dat geen reden om het ambitieniveau voor later te verlagen. Ik zeg: ga door om er meer uit te halen en ga door om op korte en middellange termijn nadere intensiveringen voor te bereiden binnen de ruimtes die daar straks voor zijn. Wees niet tevreden met wat er is, maar praat het ook niet naar beneden.

De heer **De Graaf** (D66): Nee, dat zal ik zeker niet doen. De minister-president en ik zijn beide medeverantwoordelijk geweest voor die 2,2 mld. die wij bij het regeerakkoord extra hebben afgesproken. Dat is binnen de marges van het regeerakkoord een majeure inspanning, denk ik. De opmerkingen die ik maak, hebben ook te maken met de discussie die wij de komende jaren gaan voeren, als het economisch zo goed blijft gaan als nu. Ik neem aan dat de minister-president dat ook wel begrijpt.

Minister **Kok**: Ja, hoewel ik zeg: ook als het economisch minder goed gaat, moet onderwijs in de toekomst een hoge prioriteit hebben.

De heer **Rosenmöller** (GroenLinks): Voorzitter! Het doet mij deugd dat collega De Graaf ook af en toe zijn sombere momenten heeft en ze voorhoudt aan de minister-president. Is de minister-president het eens met mijn stelling dat ouders, de samenleving en de politiek steeds meer van het onderwijs vragen? Er wordt in relatieve zin steeds meer waarde aan toegekend ten opzichte van de welvaart. Bovendien hebben wij een schuld uit het verleden in te lossen, want wij zitten vandaag met 35.000 drop-outs, aan de onderkant van de onderwijsmarkt. In de afgelopen jaren hebben wij een ontwikkeling gezien van rijke en arme scholen of witte en zwarte scholen. De vraag is of dat niet een stimulans moet of kan zijn voor het kabinet om binnen de begroting nieuwe prioriteiten te stellen en de tweedeling te bestrijden, los van of het in het verleden goed of slecht was. De vragen van deze tijd moeten op een nieuwe wijze worden beantwoord.

Minister **Kok**: Bij de start van het kabinet is er heel duidelijk voor gekozen om niet overal hetzelfde erbij te doen, maar om dit soort nieuwe prioriteiten te stellen. Tijdens de rit wordt dat voortgezet. Ik heb schriftelijk antwoord gegeven op de meer algemene punten die de heer Rosenmöller gisteren naar voren heeft gebracht. Ik vind het van het grootste belang dat wij kritisch zijn tegenover onszelf en tegenover elkaar. Dat kan met klinkende munt erbij, maar de grenzen daarvan zijn voor iedereen duidelijk. Wij moeten niet te snel denken dat de kwaliteit van de uitkomst door de hoeveelheid financiële middelen wordt bepaald. Er is eerder een debat gevoerd in de Kamer en ook elders in de samenleving over inputfinanciering of outputfinanciering. Anders gezegd: kijk je bij het beoordelen van de vraag wat wij aan onderwijs doen alleen naar de hoeveelheid geld die daaraan besteed wordt? Of bekijk je ook hoe de kwaliteit van de prestaties verbeterd kan worden? Ook hier geldt, net als bij de gezondheidszorg, dat je natuurlijk alleen het vergelijkbare met elkaar moet vergelijken. Meer uit onszelf en uit elkaar halen, is op dit punt van het grootste belang. Ik acht het een opgave, niet alleen voor het onderwijs, maar ook voor allen in de omgeving van het onderwijs – dus ook voor de ouders, de hulpverleners, de maatschappelijke opvang en iedereen die sociale controle kan toepassen en mensen weer inspiratie kan geven – om de schooluitval, dat geweldige sociaal-maatschappelijke probleem van de drop-out, tot veel kleinere proporties terug te brengen. Waar daar geld voor nodig is, staat het kabinet open voor ideeën voor verdere verbeteringen in de komende jaren, maar het vraagt ook een andersoortige inspanning. Dat probeer ik te zeggen.

De heer **Rosenmöller** (GroenLinks): Ik ben het ermee eens dat wij anderen in de samenleving, die daar een bijdrage aan willen en moeten leveren, mogen aanspreken op die andersoortige inspanning. Iedereen kan daar een rol bij spelen en misschien moet iedereen daar een rol bij spelen, maar het is natuurlijk niet vreemd dat er een tweedeling ontstaat tussen de rijkere en de armere scholen. Dat is iets van deze tijd. Er wordt meer gevraagd van die scholen en als de middelen onvoldoende zijn, gaat men naar de ouders om te bekijken of men bereid is om iets extra's te geven. Veel van die ouders zijn daartoe bereid en daarmee wordt natuurlijk een leemte gevuld die de overheid laat ontstaan. Mijn vraag is of u het daarmee eens bent en of u dat niet als ''drive'' zou willen zien om andere prioriteiten aan te geven bij de besteding van overheidsmiddelen.

Minister **Kok**: Dat is een onderdeel van het kabinetsbeleid, zoals de minister en staatssecretaris van OCW dat bij de begrotingsbehandeling heel uitgebreid met de Kamer kunnen bespreken. Het is niet zo dat datgene wat de heer Rosenmöller naar voren brengt, onterecht is. Ik ben het met de door hem aangegeven zorg eens, maar in het bestaand beleid wordt geprobeerd om daarop antwoord te geven. Men kan van mening verschillen over de vraag of dat voldoende is en hoe de mix moet zijn van financiële mogelijkheden en andersoortige maatregelen, maar het is onderdeel van het kabinetsbeleid om ervoor te zorgen dat de kwaliteit, de toegankelijkheid en alles wat dat voor leerlingen oplevert – dat hebben zij later nodig – eerlijk en rechtvaardig zijn verspreid en dat

geen structureel verschil gaat ontstaan.

De heer **Rosenmöller** (GroenLinks): Ik heb een korte slotvraag: is het kabinet nu of bij de behandeling van de begroting van OCW aanspreekbaar op wijzigingen om de punten waar de minister-president en onze fractie – het zal ongetwijfeld nog breder leven – het over eens zijn, via additionele financiële middelen van een oplossing te voorzien?

Minister **Kok**: Later vandaag komen we in deze algemene politieke beschouwingen natuurlijk nog over de ontmoeting tussen wensen en financiële mogelijkheden te spreken. Daarbij is ook de vraag aan de orde hoe bepaalde wensen worden ingepast en gedekt. Dat krijgt een vervolg in de financiële beschouwingen en dat krijgt weer een vervolg in de beschouwingen over de begrotingen. Ik ga ervan uit dat deze dag – althans dit debat – wordt afgesloten met duidelijkheid over een aantal hoofdkeuzen waarover het parlement zich in meerderheid uitspreekt, zodat we daarmee de kaders voor de financiële beschouwingen en daarna voor de begrotingsbehandelingen hebben bepaald. Het is dus aan de verdere gedachtewisseling tussen de Kamer en het kabinet en ook tussen de fracties onderling om te bezien of er meerderheden kunnen worden gevonden voor bepaalde gedachten. Dat geldt ook voor deze gedachte.

De heer **Van der Vlies** (SGP): Opener kan het haast niet, want wij gaan het vandaag met elkaar bekijken en afspreken. Het gaat wel om de intentie van de regering en de prioriteitstelling. De minister-president zei even terug: laten we eerst maar gewoon doen waar we voor getekend hebben en voor later onze ambities niet verliezen. Nederland kennisland heeft één karaktertrek, namelijk dat later nu is. Wij hebben niet zoveel tijd. Daarom zou het wat mij betreft een hoge prioriteit moeten hebben, ook wat betreft de bestedingen. Daar zullen wij inderdaad vanmiddag over spreken. Dank daarom voor de open houding van de minister-president. Hij zei iets in de trant van: kom maar met ideeën; we kunnen ze wel accorderen. Ik erken dat het niet alleen een kwestie is van geld. Het gaat inderdaad om nog wat meer, maar uiteindelijk ook om de smeerolie voor allerlei processen en dat is geld.

Minister **Kok**: In de eerste plaats heb ik niet gezegd: kom maar met ideeën, dan accorderen wij ze wel. Ik heb gezegd dat dit overleg er is om de Kamer duidelijkheid te geven over de vraag waar nadere prioriteiten worden gesteld en hoe ze van een oplossing worden voorzien. Die gedachtewisseling is nu gaande. In de tweede plaats hangt het altijd enigszins af van de plaats waar men staat in een proces en hoe men tegen het huidige beleid aankijkt. Ik ben van mening dat dit kabinet zich niet hoeft te schamen. Er is vanaf vorig jaar een enorme prioriteit aan onderwijs gegeven en die krijgt nu een invulling op verschillende gebieden: ICT, klassenverkleining en andere maatregelen, die soms generiek, soms heel selectief, tot kwaliteitsverbetering van het onderwijs leiden. Ik sta natuurlijk open voor een kritisch debat over de vraag of dat voldoende is en of het niet beter kan. Alles kan beter. Er is geen onderwerp dat niet beter kan. Ik vind dat wij thans de taak hebben – dat doen wij dan ook – om de Kamer uit te leggen dat en waarom dit een prioriteit heeft en dat er extra middelen worden uitgetrokken voor hetgeen het laatste kwartier aan de orde is geweest.

De heer **Van der Vlies** (SGP): Ik ben de laatste die het kabinet op dit punt schaamtegevoelens wil bijbrengen. Er zijn best goede dingen afgesproken in het regeerakkoord, maar het regeerakkoord is gedateerd, in die zin dat het werd bepaald door de ruimte die er op dat moment leek te zijn voor de daarop volgende jaren en die ruimte blijkt nu mee te vallen. Dan kan er van daaruit toch een nieuwe impuls ontstaan.

Minister **Kok**: Ik hoor graag in tweede termijn precies waaruit die ruimte voor die additionele meevallers bestaat.

Ik zal de opmerkingen die ik nog over ICT, informatie- en communicatietechnologie, wilde maken met het oog op de tijd in een schriftelijk antwoord neerleggen. Dan hebben wij dit onderwerp afgerond. Het is nu één uur en dan kunnen wij straks misschien de rest van de beantwoording binnen de daarvoor benodigde tijd afronden.

De beraadslaging wordt geschorst.

De vergadering wordt van 13.00 uur tot 13.45 uur geschorst.

□

De **voorzitter**: De ingekomen stukken staan op een lijst die op de tafel van de griffier ter inzage ligt. Op die lijst heb ik voorstellen gedaan over de wijze van behandeling. Als aan het einde van de vergadering daartegen geen bezwaren zijn ingekomen, neem ik aan dat de Kamer zich met de voorstellen heeft verenigd.

Regeling van werkzaamheden

De **voorzitter**: Ik stel voor, te behandelen dinsdag aanstaande bij het begin van de vergadering:
- het wetsvoorstel Herbenoeming substituut-ombudsman (26720).

Ik stel voor, aan de orde te stellen in de vergaderingen van 5, 6 en 7 oktober a.s.:

de algemene financiële beschouwingen en de gezamenlijke behandeling van:
- het wetsvoorstel Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van de Nationale Schuld (IXA) voor het jaar 2000 (26800-IXA);
- het wetsvoorstel Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van het ministerie van Financiën (IXB) voor het jaar 2000 (26800-IXB);

de behandeling van:
- het wetsvoorstel Vaststelling van de begroting van de uitgaven van het Huis der Koningin (I) voor het jaar 2000 (26800-I);
- het wetsvoorstel Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van de Hoge Colleges van Staat en het Kabinet der Koningin (II) voor het jaar 2000 (26800-II);
- het wetsvoorstel Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van het ministerie van Algemene Zaken (III) voor het jaar 2000 (26800-III).

Ik stel voor, aan de orde te stellen in de vergaderingen van 12, 13 en 14 oktober: